

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶԲՆԵՐՈՒՆ

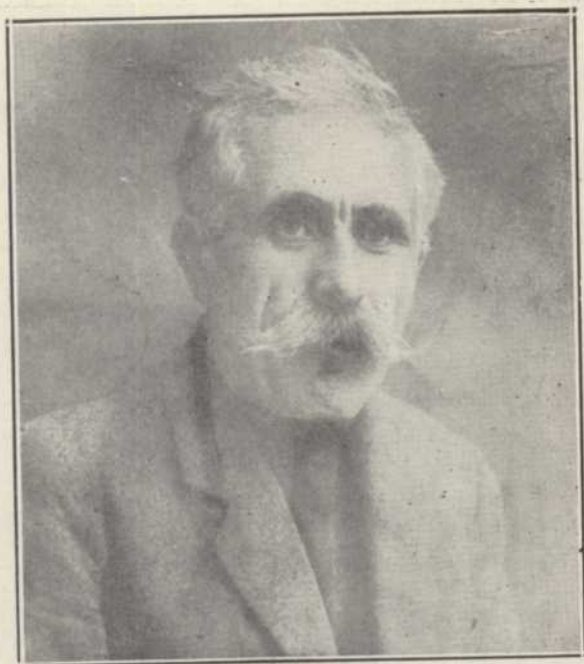
Խորհրդածաղով մը Մուրատի տանը .— Կայծակ Առաքել, Վարդան Շահպազ .— Տեսակցութիւն մը էնովէր փաշայի եւ Մուրատի միջեւ .— Սերաստացոց տագնապը եւ Մուրատի ահագանգը .— Վալիի սադրանքները :

Եկաւ համեւրոպական Պատերազմը : Թուրքիոյ վարիչները տենդային կերպով դործի սկսան : Իրենք եւս կը պատրաստուէին պատերազմի : Հայկական ճգնաժամը կուգար սպառնագին . . .

Վարդան Շահպազն է, որ կը դրէ մեզ .

«1914-ի աշունն էր . եւ Տիվրիկ մեր դեղն էի, Մուրատէն ստացայ հեռագիր մը, որ կ'ըսէր անմիջապէս մեկնիլ : Գնացի Կովտուն : Ինքը հոն էր, իր շինած տունը : Հոն էին Կայծակ Առաքելը եւ Եղօն : Տեսայ երկյարկանի դեղեցիկ շէնքը, որ շինած էր հայրենական խրճիթին քով : Չորս-չորս սենեակնոց, իրենց բոլոր յարմարութիւններովը . . . Աւա՛ղ, որո՞ւ համար . . .

Քիչ մը հանգստանալէն յետոյ, Մուրատ մեզ կանչեց իր սենեակը : Չորսերնիս նստանք ժողովի : Մուրատ պարզեց ընդհանուր դրութիւնը եւ մեզ սպառնացող վտանգը : Վիճելու ոչինչ չունէինք : Բոլորնիս ալ նոյն վտանգը կը տեսնէինք : Վճռական խօսքը կը սպասէինք Մուրատէն : Մուրատ, որ ա՛մէն ժամանակ վճռական էր, այդ օրը լուռ էր եւ

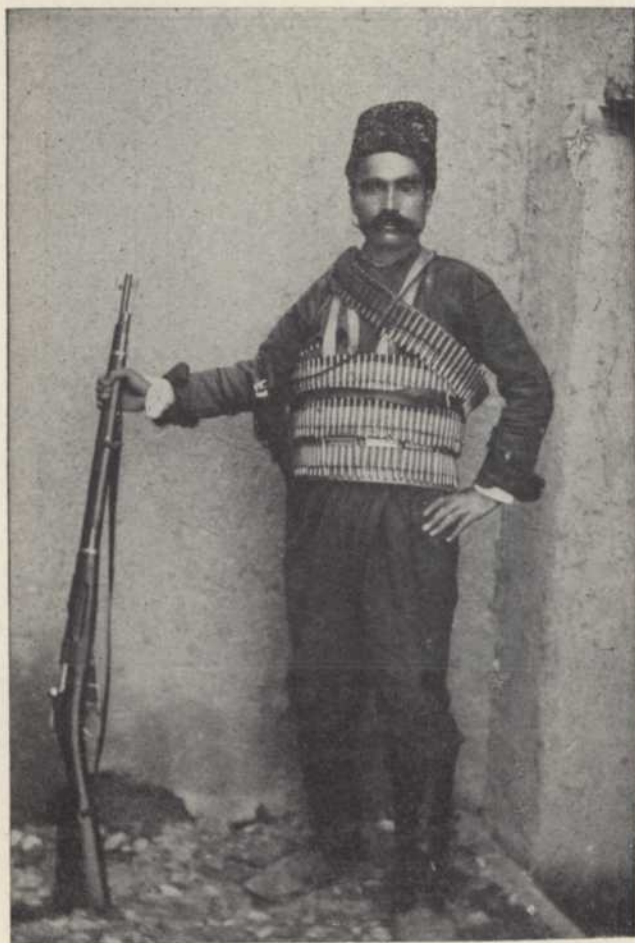

ՎԱՐԳՈՆ ՇԱՀՊԱԶ

Հայ յեղափոխութեան հին ուխտաւոր գործիչներէն: Մուրատի մտերիմ գործակից: Ողջ է:

դէմքը մտայլ: Ըսաւ, ի՞նչ կարող ենք ընել, առանց դէնքի, մեր ունեցած ռազմամթերքը մէկ կողմի չի բաւեր... Երկար մտածելէ վերջը ըսաւ. «Պիտի սպասենք դէպքերուն եւ զգուշանանք, որ թշնամու թահարդը չի յնանք»... Այս որոշումով վերջացաւ ժողովը»:

Միւս օրը ձիերը նստան դեղը գնալու եւ ճանա-

ԿԱՅԵԱԿ ԱՌԱՔԵԼ

պարհին նորէն մտածեցին ընելիքի մասին : Ոչ մէկուն մաքէն չէր անցներ ինչ որ կատարուեցաւ : Միտայն կը կասկածէին, որ թուրք կառավարութեան գաւաղութիւնը յատկապէս Դաշնակցութեան և Դաշնակցականներու դէմ ուղղուած էր. ուստի և Մուրատ կ'ըսէր. «Մենք պատճառ չըլլանք ժողովուրդը կոտորել տալու, պիտի սպասենք դէպքերուն. եթէ կառավարութիւնը ստիպեց մեզ իրեն դէմ դուրս գալ, կը բարձրանանք սարը և կոչ կ'ընենք ժողովուրդին» . . . Հասան դեղը, գիշերը մնացին, առաւօտ ելան, Մուրատ նոյն «զգուշութեան» թելագրութիւններն ըրաւ, համբուրուեցին ու բաժնուեցան . . .

* * *

Դեռ պատերազմական գործողութիւնները չսկըսած, թուրք կառավարութիւնը ամբողջ երկրի մէջ զինուորական դրութիւն յայտարարեց, և 18 տարեկանէն մինչև 45 տարեկան, բոլոր տղամարդիկ արձանագրուեցան : Մուրատը կանչեցին երեք ամիս յետոյ, երբ թուրքիան մտաւ պատերազմի բեմ : Հայդուկը առաջարկեց, որ իրեն տրուին իր ուղածին չափ հայ ձիաւորներ, պատերազմին մասնակցելու : Գիտէր արդէն, որ պիտի մերժէին — և մերժեցին : Փրկագին վճարելով, առժամապէս ազատ ձգուեցաւ : Եւ վերսկսեցաւ իր քարոզչութիւնը, աւելի բուռն քան երբեք : Կային, անշուշտ, «հասունցած» մարդիկ, «քաղաքագէտներ», որ տարրեր կերպով կը մտածէին, բայց Մուրատի յստակ իմացականութեան առջև հեռապատկերը միանգամայն պարզ էր. նա գիտէր, որ հայութեան օրհասը մօտ էր, գիտէր, որ թուրք կառավարութիւնը պիտի օգտուէր համաշխարհային իրարան-

ցումէն եւ իր հաշիւները պիտի մաքրէր միանգամ ընդմիջտ հայ տարրին հետ :

Այդ համոզումը աւելի եւս ամրապնդուեցաւ Մուրատի մէջ 1914 թուականի վերջերուն, թրքական մեծ յարձակումի վիժումէն յետոյ : Յայտնի է, որ այդ ատենները Էնվէր փաշա անցաւ կովկասեան ճակատ, կազմակերպեց Սարըղամիշի ընդհանուր յարձակողականը եւ չարաչար պարտուած, բանակի մեծագոյն մասը կորսնցուցած, խուճապահար ետ փախաւ : Կ'ըսուի թէ այդ պարտութեան մէջ մեծ դեր ունեցած են հայ զինուորները, մասնաւորապէս Քեռիի արշաւախումբը :

Իրողութիւնն մը, թէ շինծու պատրուակ մը... Այսպէս թէ այնպէս թուրքերը եռանդով կը տարածէին այդ լուրը, ինչպէս ժամանակին կ'օգտագործէին Անդրանիկի մասնակցութիւնը Պալքանեան պատերազմին, Պուլկարիոյ շարքերուն մէջ :

«Երբ — կը դրէ դարձեալ Արմ. Միքայէլեան — Էնվէրը իր նահանջէն յետոյ կ'անցնէր Սերաստիայէն, Մուամմէր փաշան առաջարկեց Մուրատին, որ դիմաւորելու երթան միասին : Թէեւ մեր Խմբապետին համար հաճելի բան մը չէր, բայց նա ընդունեց առաջարկը : Պատրաստուեցանք հինգ ճիւղերներ եւ ընդառաջ գնացինք : Էնվէր եկաւ կառքով իր օթօն կոտրած էր : Մուրատի կ'ընկերանար հազարապետ Զիան, իր թուրք բարեկամը : Երբ հանդիպեցանք Էնվէրին, Զիա պէյ ներկայացուց անոր Մուրատը : Էնվէր փաշա կառքէն իջաւ, Մուրատի ձեռքը սեղմեց եւ իր առաջին խօսքն եղաւ՝ թէ «հայերն են մեր դէմ կոռուզները» :

— «Փաշա՛, պատասխանեց Մուրատ, դիմելով Էնվէրին, ինչպէս որ մենք թրքահայերս կը կատա-

րենք մեր պարտականութիւնը օսմանեան հայրենիքի հանդէպ, նոյնպէս ուսահայերն ալ ստիպուած են կատարել իրենց պարտքը ուս պետութեան վարարեմամբ :

Էնվէր առարկեց խտալու ու սպաննագին .

— Ոչ միայն ուսահայերը, այլ թրքահայերն ալ ունին կամաւորական դունդեր, որոնցմէ մեր ձեռքը դերի ընկածներ ալ կան... Վաստահ եղէք, շատ խիստ պիտի պատժուիք»...

Այսպէս կը զեկուցանէ այդ պատմական հանդիպումի մասին Արմ. Միքայէլեան, որ ըստ երեւոյթին ներկայ գտնուեր է Էնվէր-Մուրատի կարճատեւ զրոյցին : Թուրք զօրավարը գիտմամբ, անշուշտ, չափազանցուցեր է հայ կամաւորներու ներկայութեան արժէքն ու անոնց դերը Թուրքիոյ ազատւոր պարտութեան մէջ : Հարկ էր աւելորդ պատրուակ մըն ալ ունենալ... Թուրքիան աւելի հին և աւելի հիմնական շարժառիթներ ունէր իր հպատակ հայութիւնը պատժելու համար :

Էնվէրի հեռանալէն յետոյ, բռնութիւն եւ հալածանք անմիջապէս սկսան : Վասնզը հասած էր հայոց դռներուն... Բայց ոչ մէկը կը սպասէր, որ պիտի արսորուի եւ բնաջնջուի ամբողջ հայութիւնը : Բոլորն այն համոզումին էին, թէ ազէտը շատ քիտասարգութեան եւ միայն տղամարդկանց պիտի պատահէր, ինչպէս անցեալի մէջ եղած էր : Մուրատ համոզուած էր, որ ուսական բանակը չուտով մուտք պիտի գործէր Թրքահայաստան : Եւ որպէսզի տաճկական նահանջող բանակն աւերածութիւն չկրնար կատարել, Սմրապետը պիտի բռնէր Քեսոս Տալի կիրճը եւ ուրիշ ուղղութեամբ դարձնէր թշնամին : Տեղական թուրք ոյժերէն վախ չունէր,

թէ եւ Սերաստիան Գօլ-Օրտու եղած, մնայուն կերպով ունէր 35,000 զինուոր:

Թուրք զանգուածին մէջ այն մտահոգութիւնն ու վախը կար, թէ հայ կամաւորներ շուտով պիտի գրաւէին Սերաստիան: Այդ իսկ պատճառով թուրքերէն ոմանք, ինչպէս վերը յիշատակուած հազարապետը, կը դիմէին Մուրատին, անոր պաշտպանութիւնը հայցելով, վտանգի պարագային:

Հայդուկը, ապահովութեան համար, Սերաստիա զրկեց ընտանիքը, ազգականներուն մօտ եւ ինքը ազատ շարժուելու համար, մնաց զիւղին մէջ: Հաւաքեց կուսակցական ոյժերը, պարզեց կացութիւնը, վերահաս վտանգը, հասկցուց որ թուրք կառավարութիւնը ամենէն առաջ կ'ուղէ հաւաքել մեր երիտասարդութիւնը, որպէսզի զրկէ ժողովուրդը զիմադրելու կարողութենէն եւ անարգել առաջ տանէ իր բարբարոս ծրագիրը... Կը յորդորէր՝ զինուոր չտալ, այլ ամէն կերպ պահպանել մեր ծաղիկ երիտասարդութիւնը, զիմել ամէն միջոցի, կաշառքի, փրկանքի եւ այլն եւ ըստ կարելւոյն փոխադրել երիտասարդները դէպի լեռնային ապահով վայրեր...

Ամէն հայ զիւղ լուր կը զրկէր, որ զինուոր տըղաք փախչին զինուորութենէ, որպէսզի կազմուի ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան բանակը թրքաց դաւերու եւ անոնց անխուսափելի յարձակումներուն դէմ...

Սակայն, այդ ծրագիրը իրագործելու համար, Մուրատ հանդիպեցաւ խոհեմ ազգայիններու ընդդիմութեան: Քանիցս մարդ զրկեց քաղաքի «մեծերուն» քով, պարզեց կառավարութեան ծրագիրը, յորդորեց միացնել բոլոր ճիւղերը՝ գերազոյն խո-

յանքով մը վտանգը դիմադրուելու, եւ ամէն անգամ բացասական պատասխան առաւ «մեծերէն» : Փորձեց թէ շնչակեանները համոզելու : Բայց անոնք ալ պատասխանեցին, թէ չեն ուզեր Դաշնակցութեան ձեռքը դործիք դառնալ եւ Դաշնակցութեան անունը բարձրացնելու չեն աշխատիր :

Երկրորդ անգամը Հայդուկն անձամբ դնաց Սորոխոնցի շնչակեաններու մօտ, գիտնալու, թէ անոնք ի՞նչ պատրաստութիւններ տեսած են : Սորոխոնցի շնչ. Մուրատ կը պատասխանէ, թէ ինքը չի տեսներ մեծ վտանգ մը, ամբողջ հայութեանը սպառնացող եւ կը խրատէ, որ հանգիստ մնան :

Պատգամաւորութիւն մըն ալ Սանձառ գիւղը կը գրկէ, հոն գտնուող քանի մը շնչակեաններու մօտ, յորդորելու, որ արգելք չըլլան կազմակերպելու հայ ինքնապաշտպանութիւնը եւ իրենք ալ միանան անոր : Բոլոր ճիւղերը — ապարդիւն :

Իսկ զուլումը սրարչաւ կուզար... 1915-ի Փետրբուարն էր : Բոլոր հայարնակ շրջաններէն կը հասնէին արդէն սրտաճմլիկ գրութիւններ : Թալան, սպանութիւն, բռնաբարում... Գարահիսարէն նամակ մը ստացան—Վահան Հիւսիսեանի ստորագրութեամբ : Կը գրէր թէ՛ «մենք զինուոր չենք տուած, թէ եւ կառավարութիւնը խստիւ կը պահանջէ : Գիտենք, որ զինուորներ հաւաքելէ վերջ, պիտի անհետացնէ... ինչպէս որ շատ տեղերէ հաստատ լուր ունինք :

«Ունինք եօթանասուն լաւ զէնք, նոյնպէս ինքնապաշտպանութեան համար զանազան միջոցներ : Ի՞նչ խորհուրդ կուտաք մեզ... Մեր համբերութիւնը՝ հատած է» : Եւ ահա պատասխանը .

«Մեր ամբողջ շրջանի գրութիւնն ալ ձերինի

պէս է : Աշխատեցէք դիմանալ, համբերել եւ կաշառքի միջոցով փրկել երիտասարդութիւնը : Բայց երբ կառավարութիւնը դիմէ յարձակման, կոռուցէ՛ք մինչեւ վերջին մարդ եւ մեռէ՛ք պատուով : Միայն թէ ձեր ոյժերը երկուքի բաժնեցէք. մի մասը քաղաքի մէջ, միւսը դուրսէն : Թող թշնամին երկու կրակի մէջ մնայ : Կարեցէ՛ք հազորդակցութեան բոլոր միջոցները, հեռագիր, թելեֆօն եւն. » :

« Համբերութեա՛ն ու համակերպութեան քարոզը ետանդով կը մղէր եւ հայ կղերը : Քանի՛ անգամ Պոլսոյ Պատրիարքարանէն ստացանք կոնդակներ, որոնք կը յորդորէին տալ ամբողջ ունեցածը կառավարութեան, տանիլ ամէն տեսակ բռնութիւններ եւ երբեք զէնքի չդիմել : Ժողովուրդն ալ, տարախտարար, կը լսէր ու կը հնազանդէր այդ արխուր յորդորներուն . . . » :

Մերաստիոյ ջոջերը ժողովի մը մէջ այսպէս պատասխանեցին Մուրատի վերջին ու գերագոյն կոչին .

« Դուք յեղափոխականներդ ու երիտասարդներդ էք, որ պատճառ կ'ըլլաք ջարդերու : Քանի մը հոգի ձերբակալուելով կամ սպաննուելով, ի՞նչ անհրաժեշտութիւն կայ յարձակման դիմելու եւ մեզ արնով-տեղով փերիչան ընելու . . . »

Մուրատ կ'ատաջարկէր — քանի որ դանակը ոսկորին հասած էր ու ջարդը պիտի սկսէր — դուրսէն նախայարձակ լինել հայ խումբերով թշնամիին դէմ : « Վաղն իսկ կարող է ուշ լինել » — կ'ըսէր :

Լսող չեղաւ. եւ նա մեկնեցաւ խորտակուած սրտով ու կրկնելով .

— Դէ՛հ, հայրենակիցներ, քանիցս արդէն ըսեր

եմ, ժողովուրդ մը, որ ինքզինքը պաշտպանելու միջոցները չունի եւ ոչ ալ քաջութիւն դիմադրելու, միշտ ենթակայ է ջարդուելու. նոյնը պիտի լինի այստեղ, եւ օր մը, Բեզասս հեծած, դժբախտութիւնը պիտի ունենամ արցունքոտ աչքերով ձեր գիտկները գիտելու: Կոուելով միայն կրնաք փրկուիլ. այս է վերջին խօսքս ու կտակս ձեզ: Մնաք բարով, արիւն ձեր՝ դոււս ձեր...»

Մուրատի ծրագիրը վիժեցաւ: Սրտի խորունկ դառնութեամբ, այսօր հերոսի զինուորներէն մէկը, Մկրտիչը, այս տողերը կը յղէ մեզի.

«Սերաստիայի հայութիւնը եթէ Մուրատի ծրագիրն ընդունէր, մեռնողը տղամարդու պէս պիտի մեռնէր, երիտասարդութեան մեծ մասը պիտի ազատէր եւ մեր սիսերիմ թշնամին ալ մեծ կորուստ պիտի ունենար, թէ նիւթական եւ թէ մարդկային: Սերաստիան աւերակ պիտի ըլլար, նոյնպէս չըջանի թուրք զիւղերը: Աւա՛ղ, թշնամին եւ ոչ մի վրնաս չտեսած, հայերը փճացուց»...»

Մուրատի յուսահատ հաւարը դադրեցաւ: Անապատի մէջ բարբառող ձայն մըն էր: Եւ հայ մեծերու, կղերի, պատրիարքի խոհեմութեան քարոզներէն քաջալերուած, կառավարութիւնը որոշեց ի կատար ածել դաւի ծրագիրը: Մարտ ամիսին մէջ (1915) մէկէն ի մէկ ձերբակալուեցան ու Սերաստիոյ բանտը նետուեցան երեք Դաշնակցական եւ երկու Հնչակեան աչքի ընկնող գործիչներ: Մեր ընկերներէն՝ Վահան Վարդանեան, Յովհաննէս Փոլատեան եւ Շիրինեանը: Հնչակեաններէն՝ Տէվէ Տիգրանը եւ նոյն Սորոխանցի Մուրատը, որ այնքան ջերմ կուսակից էր համակերպութեան եւ չէր ուզեր «Դաշնակցութեան ձեռքը գործիք դառնալ»:

Կառավարութեան համար, սակայն, մեծագոյն վտանգը Կովտուեցի Հայդուկն էր եւ ահա գերագոյն ճիշ մը կ'ընէ՝ զայն եւս որսալու համար :

Այդ նպատակով կուսակալ Մուամմէր շարժման մէջ գրաւ իր բոլոր ուժերը :

Այդ մարզը, որ 1913-ի Ապրիլին Սերաստիոյ վալի նշանակուեցաւ, թիւրքական ամենէն ճարպիկ, խորամանկ բարձր պաշտօնեաներէն էր : Մուրատի ահալին ժողովրդականութեան իրազեկ լինելով, նա սկիզբէն ի վեր աշխատեցաւ անոր հետ մտերմանալու, անոր սիրտը գրաւելու : Կեղծաւոր ու շողոքորթ, «Կեօղիւնի սէվաիլիմ, Մուրատ», «Կեօղիւնի սէվաիլիմ փաշա», հաճոյալից բառերով կը կոչէր Մուրատը : Վերջինս ալ, զգածուած ձեւանալով, նոյնպիսի վաղաքշական բառերով կը մօտենար վալիին, որու ազգեցութիւնը կ'օգտագործէր շատ մը պարաւաններու մէջ . . .

Այդ բարեկամական կեղծիքը տեւեց մօտ 20 ամիս : Մուրատ առանձնաշնորհեալ մըն էր, կը մըտնէր անոր քով ուզած ժամանակ : Մուամմէր յաճախ մինչեւ սենեակին կէսը կը դիմաւորէր Ռազմիկը ու թեւը մտած, իր քովը կը նստեցնէր, շողոքորթելով զայն նոյնիսկ բարձրաստիճան պաշտօնեաներու ներկայութեանը : Կ'ընէր այդ բոլորը, հաւանաբար, այն համոզումով, թէ Մուրատ օր մըն ալ ինքնաբերաբար, իր ձեռքով իսկ ծուղակը պիտի բնկնէր կամ թերեւս պիտի կաշառուէր . . . Ամէն պարագայի, կուսակալը կը յուսար, անշուշտ, թէ այդ սիրաշահալ ընթացքով պիտի կրնար օգտագործել Սմբապեար եւ իր հայաջինջ ծրագիրները պիտի իրագործէր :

դիրքին ձևով, առանց մեծ զոհողութեան թուրքերու կողմէն, առանց մեծ կորուստներու :

Նա յաճախ Մուրատի խորհուրդներուն կը դիմէր, իրր թէ հայ եւ թուրք մերձեցումի համար : Այդպէս — մինչեւ 1915-ի Յունուարը :

1914-ի Դեկտեմբերի վերջերուն, Մուրատի մըտերիմներէն հայրենասէր Սահակ վարդապետ Օտապաշեանը, որ Երզնկա իրրեւ Առաջնորդ կը մեկնէր, ճամբան, օրը ցերեկով, 18 տեղէն զնդակահար, կը սպաննուի Մուամմէրի ձեռքով յատկապէս կազմակերպուած չէթէական 6 հոգինոց խումբի մը կողմէ : Այդ զէպքէն յետոյ, երբ օր մը Մուրատ նորէն հանդիպեցաւ դահիճ վալիին, վերջինս ըսաւ .

— Լաւ որ եկար, կեօղիւնիւ սէվախիյիմ Մուրատ, ժամանակները փափուկ են, հայ եւ թուրք զրդուած են, զէպքերու առջեւն առնելու համար, ես գազանօրէն հետապնդել կուտամ Սահակ վարդապետի սպաննիչները . . .

Մուրատ կը պատասխանէ .

— Ճանրնը սէվախիյիմ, փաշաս, եթէ այդ ոճիբը կանխամտածուած չէ, դժուար չի լինիր պատասխանատուները գտնելը :

Այս Մուրատի վերջին հանդիպումն եղաւ Մուամմէրի հետ : Այլ եւս զգոյշ էր . . . Վալիին կը ձգտէր — Թալէաթեան վերին հրահանգով — նախ զլիսատել հայ ժողովուրդը, ոչնչացնել անոր աղղկեցիկ զեկափարները, բայց եւ չուզեց մէկէն ի մէկ «վերցնել մէջ տեղէն» հայոց զինուորական հրամանատարը . բան մը, որ մեծ զրդուամ պիտի յառաջացրնէր հայութեան մէջ : Կերթար իր ճամբան քայլ առ քայլ, շրջահայեցութեամբ . նախ ձերբակալել

տուաւ երիտասարդութեան զեկաւարները. ապա
հերթը հասաւ Հրամանատարին...

Վերոյիշեալ ձերբակալութիւններու հետ միա-
ժամանակ կուսակալը կը յանձնէ երեք ձիաւորներու
հետեւեալ զրութիւնը՝ Մուրատին հասցնելու հա-
մար.

«Սիրելի Մուրատ, այս գիշեր իխտ կարելոր
ժողով մը ունինք. ձեր ներկայութիւնը շատ անհրա-
ժեշտ է. նամակս ստանալուդ, մեզ մօտ փութա-
ցէք»։ Ստորագրուած էր Մուամմէր փաշայի եւ
Ալայ պէյի կողմէն։

Բայց առանց այդ նամակէն տեղեկութիւն ունե-
նալու, քաղաքի մեր ընկերները զրկեցին Մուրատին
իրենց սուրհանդակը, որ կարճ ճամբաներով կէս
ժամ աւելի շուտ հասաւ։ Մեր ընկերները կը տեղե-
կացնէին Մուրատին կատարուած ձերբակալութիւն-
ներու մասին եւ կը յորդորէին, որ շուտով իր գլխուն
ճարը գտնէ...

Այդ օրէն ի վեր Հայդուկը կորսնցուց իր հեռ-
քերը։ «Թռչունը փախա՛ւ մեր ձեռքէն» — ճշաց
Մուամմէր փաշա եւ կատարութեան փրփուրը բեր-
նին, աջ ու ձախ հրամաններ արձակեց — բռնե՛լ ա-
մէն զնով, ողջ կամ մեռած բերել Մուրատը։ Անա-
սելի չարչարանքներու մատնեցին հերոսի մայրը։
Երբ կը պահանջէին զաւակին տեղը ցուցնել, քաջա-
րի կինը, կը սլաատախանէր.

— Պենակն նէ՞ իսթիյօրսունուդ, իշթէ բու
տաղլարը կեօրիօրսունուդ եա, իշթէ օրտա տըր։ Է-
յեր ճանրնըզտան վազ կէչմիշ իսէնիզ, իւզէրինէ կի-
տինիզ, պէնտէն նէ՞ իսթիյօրսունուդ...

«Ինձի ինչո՞ւ կը հարցնէք, սա զխմացի լեռները

կը տեսնէ՞ք եա, հոն է, եթէ ձեր հողիէն հրաժարած էք, վրան զնացէք, ինձմէ ի՞նչ կ'ուզէք»... .

Զինուորներու, ժանդարմներու վոհմակներ սըլացան այլ եւ այլ ուզողութիւններով՝ Ֆէտայիներու Առաջնորդը որոնելու :

«Մուամմէր, Մուամմէր տէյիլ, էյէր Անատուլու էօլքէսինտէն Մուրատը սաղ-սաղ թութուրամագ իսէմ : Գուչ ուչուրթմամ, ներէ՞տէ գալմըչ էրմէնիլէրին Մուրատ փաշասը... .

«Մուամմէրը Մուամմէր չէ, եթէ Անատուլի հողին վրայ Մուրատը ողջ-ողջ բռնել չտամ : Թոչուն չեմ փախցներ, ո՞ւր կը մնայ հայերուն Մուրատ փաշան», — կը պոռար կատղած վալին^{*)} :

Միեւնոյն ժամանակ, Մուամմէրին հրամանով սկսուեցին ամենուրեք խուզարկութիւններ՝ հայկական գէնքի պահեստները գտնելու, դրուելու համար : Սկսեցին Սանձառ գիւղէն : Ժանդարմներ, բանտէն արձակուած ոճրագործներ գիւղը թափուեցան եւ հազար ու մի տանջանքներով կրցան ձեռք ձգել փոքրաթիւ գէնքեր : Վալին գոհ չմնաց եւ հրամայեց վերսկսիլ... . Ու նոյն գիւղին մէջ աներեւակայելի չարչարանքներու ենթարկելով գիւղացիներ

^{*)} Այդ «գուչ ուչուրթմամ» ըսող, մանուկներու ջարդարար Մուամմէրը, երբ տարի մը յետոյ լսեր էր, թէ Մուրատ երզնկա հասած է եւ Սերաստիա պիտի գայ, ահաբեկած պատրաստութիւններ տեսեր էր Կեսարիա փախչելու : Մուրատի արիւնին ծարաւի մնաց, մինչեւ որ թոքախտով վարակուելով, մահացաւ :

րը, գտան ի վերջոյ զէնքի պահեստները եւ կառ-
 քերու վրայ բարձած, քաղաք փոխադրեցին: Այդ
 տեսնելով, հայ ժողովուրդը իսպառ յուսահատեցաւ,
 երիտասարդութեան բարոյական ու մարտական կո-
 րովր կոտորեցաւ, իսկ թուրք խուժանը կը ցնծար...

ԶՈՒԼՈՒՄԸ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏԻ ՈՒՒՍԱԿԱՆԸ

Քրոջ պատմութիւնը .— Մուրատի հրաժեշտը Կովտունին .— Անտառներուն ու ձորերուն մէջ : Հիւանդութիւն եւ հոգեկան տագնապներ .— Դէպի Սամսոն եւ ծով .— Կռիւր Սեւ ծովի վրայ .— Եզօի նահատակումը .— Ռուսական ամիր .— Մուրատ վերքստին թիֆլիսի մէջ :

Այստեղ կը սկսի հերոսի կեանքին՝ ամենէն խոռվայոյց զրուակներէն մէկը, — իր ողբերգական փախուստը Սերաստիայէն ու հարազատներէն, իր կրօններն ու տառապանքները լեռներու, ձորերու մէջ եւ, ի վերջոյ, իր արկածալից ուղեւորութիւնը Սեւ ծովու վրայէն դէպի Կովկաս :

Մեր խնդրանքով, Մուրատ առաջին անգամը այդ հէքեաթային ճամբորդութիւնը պատմեց մեզի 1915-ի աշնան, երբ հասաւ թիֆլիս եւ շունչ առաւ մեզ մօտ, «Հորիզոն»ի խմբագրատունը : Պատմութեան համառօտութիւնը տպուած է նոյն «Հորիզոն»ի մէջ «Մուրատի Ողիսականը» խորագրով :

Մեկնումի պարագաները պատմեր է մեզի եւ Մուրատի քոյրը, կը պատմէ եւ Վարդան Շահպաղը մեզի ուղղած իր գրութեան մէջ, հիմնուած Մուրատի տեղեկութիւններուն վրայ, զոր ստացեր է 1917-ին Երզնկայի մէջ : Վերջապէս, Զ. Եսայեան հաւա-

քեր է շատ մանրամասներ եւ հրատարակեր գրքոյ-
կի ձեւով :

* * *

Մի գեղեցիկ, արեւոտ օր, երիտասարդ ընկե-
րոջ մը ուղեկցութեամբ, դացի Մարսէլլի Սէնթ-Ան-
տուան արուարձանը, ուր Հայաստանցի բազմաթիւ
գաղթականներ ժամանակաւոր բոյներ շիներ են,
մեծ մասամբ իրենց ձեռքով խոկ, եւ սակզներ են
ամբողջ հայկական թաղամաս :

Կիսկատար չէնք մը, համեստ ու կոկիկ, կը
բարձրանար հոն, գեղանկար բլուրի վրայ, ուսկից
սիրուն տեսարան մը կը բացուէր գէպի շրջակայ-
քը :

Որմնադրի պաշտօնը կը կատարէր ինքն իսկ
տանտէրը, Եղիշէ էլմասեան, Սերաստիայի Գոչ Հի-
սար դաւառակէն :

Շուրջը՝ փոքրիկներու ճշմարիտ փեթակ մը, եւ
երիտասարդ, թիկնեղ կին մը, խոշոր, արտայայտիչ
աչքերով, շրջապատուած իր ձագուկներով :

Մուրատի քոյրն էր — Սրբուհին — որուն եւ
հիւր դացած էինք — Եղիշէն ալ՝ իր ամուսինը :

Մուրատի քոյրն է — միակ կենդանի նմուշը
Սերաստացի Ռազմիկի երբեմն բազմամարդ գեր-
դաստանէն :

Եղբօր հարազատ պատկերն է : Քայլուածքն իսկ
— եղբօր քայլուածքը : Մուրատի պատկերն են եւ
քրոջ գաւակները, Շուշանիկը եւ մանաւանդ փոք-
րիկ աղեկը, զոր մկրտեր են նոյնպէս Մուրատ ա-
նունով, ի յիշատակ մեծ քեռիին : Որքա՞ն նման է
մեր ողբացեալ Հայդուկին... Աղջիկներէն մէկը
Աստղիկ կը կոչուի — Մուրատի սիրած ձիուն անու-
նով :

ԵՂԻՇԷ ԷԼՄԱՍԵԱՆ, Մուրատի բնայրը: ՍՐԲՈՒՀԻ՝ Մուրատի
 քոյրը: ՇՈՂԻՎ՝ 8 տարեկան: ՄՈՒՐԱՏ՝ 6 տարեկան: ԱՍՏՂԻՎ՝
 4 տարեկան: ԺԸՆԷՎԻԿ՝ 2 տարեկան: Բոլորն ուլ ողջ են:

*Հող է եւ որմնադրի կրտսեր եղբայրը — ինքն
 խակ որմնադիր — իր սեփական ձագուկներու ըստ-
 ուար խումբով, իր «ճժերով ու պժերով»... Արդա-
 ւանդ է ցեղի արիւնը... Մալթուսականութիւնը*

տեղ չունի հայ աշխատաւորի յարկին տակ, անգամ նիւթական ծանր հոգսերու բեռին ներքեւ:

Ներս կը մտնենք — եւ սեղանի շուրջ անմիջապէս կը համախմբուի հայ նահապետական ընտանիք մը, մեծերով ու բազմաթիւ սրբախնայներով: Անոնցմէ մէկը հպարտօրէն Անդրամիկ անունը կը կրէ, ի յիշատակ Մուրատի մեծ Ջինակցին: Մծկեր երեխաներ՝ լաց ու բառաչով, 5-6 տարեկան լաճեր՝ իրենց յաւիտենական թոհ ու բոհով եւ հայկական բարբառը շուրթերուն... Տեսարան մը՝ ինձի համար այնքա՛ն հաճելի եւ դուրդուրիչ: Երկար ու երկար տարիներէ ի վեր, առաջին անգամը — օտար, աւա՛ղ, երկընքի տակ — կը յայտնուէի հայաբնակ գիւղի մը մէջ, հայ աշխատաւոր ընտանիքի ծոցին:

Քանի մը վայրկեան՝ դուարթ, ուրախ բացահանչութիւններ, քանի մը վայրկեան հարց ու փորձ՝ շէնքի, տնտեսութեան, միջավայրի եւ այլեւայլ հոգսերու շուրջը, — ապա ձայները մէկէն ի մէկ կը մարին, գէմքերը կը լրջանան, փոքրիկները դուրս կը տարուին սրահէն, թոհ ու բոհը կը հանդարտի եւ տեղի կուտայ մեղմ, տխրագին շեշտերուն ու հառաչանքներուն... Ձրոյցը կը դառնայ Մուրատի շուրջը:

Քոյրը կը պատմէ կովտունի վերջին օրերու գէպքերը, կը պատմէ եղբոր վերջին հրաժեշտը: Եւ չի մոռնար սրբազան պարտք մը. առաջին խոսքերուն մէջ կ'անդրադառնայ իր ողբացեալ մայրիկի յիշատակին, անոր խանդավառ գովքը կ'ընէ, — այդ քաջարի տղամարդ կնոջ, զոր թուրքերը այնքան տանջեցին, որովհետեւ չէր ուզեր Մուրատի փախուստի տեղն ըսել:

«Ոտտիկանները կը ծեծէին ... ան կ'ըսէր.

— Գացէ՛ք, դուք գտէք... .

«Քաղաք տարան... ճամբան այնքան ծեծեցին, որ մարմինը պատռուեցաւ... .

«Ան ուրիշ տեսակ կին մըն էր... Անկէ միայն՝ այդպէս զաւակ կը ծնէր»... .

Եւ ընդհատ-ընդհատ, ներքին յուզումը դապելով, Սրբուհին կը նկարագրէ ընտանիքի ահ ու սարսափը այն սեւ օրերուն .

«Թուրք չէթէները կուգային... առնաւուսները կուգային... Օր մըն ալ երեք ոստիկաններ եկան . «Մուրաար կ'ուզենք» — ըսին : Իսկ եղբայրս դացած էր արդէն... Հրանդ Պապիկեանը բռնեցին, Մուրատի մտերիմն էր եւ Գոչ Հիսար գիւղի ունեւորներէն, միանգամայն կառավարութեան պաշտօնեայ : Երկար տանջեցին, չիկացած պայտեր դրին ոտքերուն, սրպէսդի ցուցնէ Մուրատի եւ ուսմբերու տեղը . . . Որովհետեւ լուր տարածուեր էր, թէ եղբայրս պայթուցիկ մեքենաներ բերած է եւ պիտի փլցնէ կառավարական շէնքերը :

«Մարդը, ոտքերը ուռած, ստիպեցին քալելով երթալ մինչեւ Սվազ, վերջը սպաննեցին»... .

Երիտասարդ հայուհին անէծքով կը յիշէ գիւղի եւ քաղաքի «հին գլուխները» — կ'ուզէ ըսել՝ պահպանողականները», խոհեմները — որոնք ահանջ չկախեցին իր եղբոր յորդորներուն :

«Գէպերէն առաջ, Մուրատ յուսահատ կը պոսար եկեղեցիներու, ժողովներու մէջ . «Մախեցէք ամէն բան եւ զէնք զնեցէք»... Ապա կ'ըսէր ընկերներուն .

«Վտանգի ատեն, պէտք է քաշուինք մեր զէնքերով Հրեշտակապետ վանքը (բարձր, լաւ գէրք մըն է) եւ որոչ ժամանակ կը դիմադրենք»... .

«Բայց հին գլուխներ չուղեցին»...

* * *

Երբեք, ոչ մի գրիչ եւ ոչ մի վրձին չպիտի կարենայ պատկերացնել այն սրտաճմլիկ հրաժեշտը, որ տուաւ Մուրատ իր հարազատներուն 1915-ի Մարտ 15-ին եւ որ տուեր են մեր հարիւրաւոր ուրիշ ընկերներ իրենց սիրելիներուն, նոյնանման պարագաներու մէջ...

Հին գինուորը չէր փախչեր մեղի, վեհերոտ փոքրողութեամբ, նա չէր լքեր ռազմի դաշտը, այլ կը հեռանար, վասնզի քաղաքացիական գերագոյն պարտքը այդպէս կը թելադրէր...

Դիւրի՛ն էր ըմբոստացումը բուռ մը անձնուրաց քաջերուն համար: Սասնոյ յանդուզն Փէտային կրնա՛ր խումբ մը կտրիճներով պարտիզանական կռիւներ սկսիլ, քիչ-չատ երկար դիմանալ լեռներու, ձորերու մէջ եւ նեղը ձգել պատերազմի հոգսերով բնուած թշնամին: Սակայն, պատասխանատուութեան ահաւոր խնդիրը կար, Կուսակցութեան Կեդրոնէն ստիպողական հրահանգը կար. «Զգա՛տ եւ զգո՛յշ եղէք»... Ժողովուրդը անպատրաստ էր, գէնքն ու ռազմամթերքը՝ անբաւարար, իսկ թըշնամին շարունակ կ'ըսէր. «Մեր փնտռածը Մուրատն է, մեր մտահոգութեան աղբիւրը Մուրատն է, յանձնեցէ՛ք Մուրատը, — ժողովուրդին չպիտի դպինք»... Եւ հայութեան «հին գլուխներն» ալ կը հաւատային թշնամու հաւաստիացումներուն, կը հաւատային նոյնիսկ «նոր գլուխներէն» շատերը, կը հաւատային անգամ կուսակցութեան շարքերուն մէջ եւ, ո՞վ գիտէ, ինքը Մուրատն ալ գուցէ միանգամայն թերահաւատ չէր թշնամու խոստումներուն հանդէպ. ինքն ալ գուցէ չէր նախատեսեր թալէաթ-

ներու ճիւղալին նախճիրները այն վիթխարի ծաւալով եւ կը խորհէր թերեւս, որ յեղափոխական կաղճակերպութեան սխերիմ հակառակորդը, թուրք կառավարութիւնը քիչ թէ շատ պիտի խնայէր հայ ժողովրդային դանդուածները... Յիշենք դարձեալ Վարդան Շահապաղի խորհրդածութիւնները այն զարհուրելի օրերուն, երբ պատերազմի շեփորը հնչելուն պէս, ինքը, կայծակ Առաքելը եւ մէկ-երկու ուրիշ ընկերներ, Կովտունի մէջ, Մուրատի տունը հաւաքուած, անոր նախազահութեան տակ, կը քննէին կացութիւնը եւ իրենց ընկիւթը կ'որոշէին՝ ամենէն յուզիչ խորհրդաժողովին մէջ, հայ ժողովուրդի պատմութեան ամենէն բախտորոշ պահուն...

«Ոչ մէկերնուս մտքէն չէր անցներ ինչ որ կատարուեցաւ — կ'ըսէ Վարդան Շահապաղ — մենք միայն կը կատկածէինք, որ թուրք կառավարութեան դաւադրութիւնը յատկապէս Դաշնակցութեան դէմ ուղղուած պիտի ըլլար. ուստի եւ Մուրատ կ'ըսէր. «Մենք պատճառ չըլլանք ժողովուրդը կոտորել տալու»...

Վարանումը այլ եւս սեղ չունէր: Խորհեցաւ երկար հայդուկը ստեղծուած անօրինակ կացութեան հանդէպ, իր պայծառ իմացականութեամբ քննեց բոլոր ազգականները՝ դրական ու բացասական՝ եւ որոշեց — չքանալ... Թո՛ղ հին ու նոր գլուխները, ժողովուրդը, յետնորդները, պատմութիւնը չըսեն թէ Մուրատ խաղցեր է ցեղին ճակատագրին հետ, չըսեն թէ Մուրատ իր ըմբոստ քմայքներուն զոհարերեր է ամբողջ դաւառը...

Երբ ոստիկանները Մուամմէրի նամակով եկան զինքը տանելու վայրին քով, մեր Ռազմիկն ըսաւ.

— Անշուշտ, զլխուս վրայ, ամենայն սիրով:

Միայն թէ, հիմակուհիմա դուք իմ հիւրերս էք :
Ճաշէն յետոյ, իրիկուան դէմ կ'երթանք քաղաք :

Ապա կը թողու ոստիկանները անկիւնի մը մէջ
ու պատրուակով մը կը հեռանայ «մէկ քանի վայր-
կեանով», միանգամայն նշան ընելով անեցիններուն :

Այդպէս շմեցուցիչ յանդնութեամբ ու ճար-
պիկութեամբ մուրեցուց թշնամու ուշադրութիւ-
նը, արագ-արագ տեսաւ անհրաժեշտ պատրաստու-
թիւնները մեկնումի համար, ապա վերջին անգամ
զրկեց իր հարազատները, վերջին անգամ համբու-
րեց իր սիրեցեալ Գէորգ Չափուշը : Ամէնքը կուլա-
յին, կուլար եւ փոքրիկը, որ բնագոյրէն կը զգար
թերեւս գալիք աղէտը եւ կը գոչէր. «Հայրի՛կ, ո՞ւր
կ'երթաս, ինչո՞ւ կ'երթաս»...

Ասա իր «Աստղիկ»ը եւ ապաւինեցաւ մութ ձո-
րերուն... Սու՛մբ մը կտրիճներ հետեւեցին իրենց
առաջնորդին :

* * *

Այո, Իգիթը իր կաշին փրկելու համար չէր, որ
հոգեկան անհնարին խոսովքի մը մէջ ընդունեց փա-
խուստի գերագոյն որոշումը : Սեփական կաշիի հո-
գերը չէին, որ կը մղէին ժողովրդանուէր եւ անվե-
հեր Հայդուկը, որու մասին թուրքերն իսկ հէք-
եաթներ հիւսեր էին .

Մուրատ տետիֆլերի պիք գարա տանա,
Ալտը սիլահընը կիքթի օրմանա,
Տիւնետա տողուրմամըլ պէօյլէ պիք անա,

«Յագարըմ տաղլարը», տէտի Սըվազըր Մու-
րատ*)

(Մուրատ ըսուածը սեւ հորթ մըն է,
Առաւ զէնքը, մտաւ անտառին մէջ,
Աշխարհի մէջ չէ ծնած նմանը ուրիշ մայր...
«Կ'այրեմ սարերը», ըսաւ Սըվազըր Մուրատ):

Խօսք տանք այժմ իրեն Մուրատին.

«Հասանք Խորսանա գիւղը — զեաին միւս կող-
մը: Այդ միջոցին իմ ընկերներս էին՝ եղբայրս,
եղբորս սրդին, քաջ որսորդ, եւ անոնցմէ զատ՝ Ե-
ղօն ու Նշանը:

Հայ գիւղերու մէջ մեծ ուրախութեամբ կ'ա-
ջակցէին մեզ, գիտնալով, որ թուրքերու ձեռքէն կը
փախցնէինք: Յաջորդ հանգրուանն էր Հրեշտակա-
պետ վանքը... Մերունի վանահայրը մեզ ընդունեց
ուրախութեամբ...

Մարդ զրկեցին Տուղասար, կանչեցին Գալուստ
աղան, նախկին յեղարիօխական, որ եկաւ քաջաւե-
րեց մեզ: Որոշեցինք մնալ առժամապէս այդ կող-
մերը: Բարձրացանք Տուղասարի արեւելեան կողմի
լեռը, ուր ի հարկին կրնայինք պաշտպանուիլ կրօ-
ուելով, առանց վտանգելու գիւղը: Հող գտանք
զինուորական փախստականներ, որոնք հողի ներ-
քեւ խրճիթներ շինած էին... Մեզի յատկացուցին
ընակութեան տեղեր եւ երեք-չորս օր մնացինք հոն:

*) Երգի մը բեկորն է, որ բազմաթիւ այլ յի-
շատակներու հետ, մասունքի պէս կը պահէ իր մօտ
տիկին Սրբուհի:

Յուրա էր, անձրեւ, տեղերնիս խոնաւ... Զատիկը անցուցինք այդտեղ: Հայ գիւղացիներ, իրր խաշնարած, կուգային մեզ մօտ եւ հաց կը բերէին...

Քանի մը օր յետոյ, թուրք սասիկաններ եկան Տուգասար... Անշուշտ, զիս բռնելու համար... Այդ տեսնելով, դաշտին մէջ փոս մը իջանք: Երդում ըրինք անձնատուր չըլլալ եւ ի հարկին կուռելով մեռնիլ մինչեւ վերջին մարդը:

Օր մը հեռագիտակով տեսանք, որ կին մը կուգայ, քրդուհիի նման, նիհար ու բարձրահասակ լրտես կարծեցինք: Տուգասարցիներն ալ հարցուփորձէ յետոյ, ըսին, թէ կասկածելի է: Ընկերները ըսին. «սկէտք է սպաննել»: Թոյլ չտուի, «զուցէ մեզի պէս ցաւոտ մէկն է», ըսի: Իրիկունը կնոջ անցած ճամբով դացինք Ուշղընամ, ուր հնութիւններ ու բազմաթիւ քարայրներ կան: Յուրտը անտանելի վեր, մանաւանդ երբ անշարժ նստած էինք: Միայն Եղօն չէր մրսեր: Իր հետ ունէր 12 օխանոց թիթեղէ ամանով օղի, անդադար կը խմէր ու կը խօսէր, առականեր կ'ըսէր եւ կատակներ կ'ընէր:

Շուտով հիւրընկալուեցանք Կավոս գիւղը... Նամակ մը ստացայ կնոջմէս, որ կը գրէր. «Իմ մասին երբեք մի' մտածեր, ես ինքզինքս կը սպաննեմ. խնդրեմ զրէ դեղագործին, որ ինձի քիչ մը թոյն տայ»: Պատուիրեցի Մկրտիչին, որ կնոջս խնդիրքը կատարէ եւ թոյն տայ իրեն: Յետոյ իմացայ, որ դեղագործը մերժեր է»:

Բախտի անդթութիւնը... Հոգեկան այդ դարհուրելի պայմաններու մէջ, երբ Հայդուկը ամէն վայրկեան կը սպառէր թշնամու դաւադիր հարուածներուն, մէկէն ի մէկ կը բռնուի ամենէն դա-

ժան հիւանդութեամբ, — բժաւոր տիֆով: Վարակուեր էր գիւղին մէջ:

Սկսան անվերջ սարսուռներն ու զառանցանքները, եւ հիւանդ, ինքնակորոյս վիճակի մէջ, կը փոխադրէին տեղէ տեղ, ապահովութեան համար: Կը վախնային պաշարուելէ: Կը վախնային, մանաւանդ, թէ Խմբապետը, այնքան արկածներէ յետոյ, կրնար զոհ երթալ անողոք հիւանդութեան: Ընկերներէն ոմանք կուլային: Բժիշկ Հայրանեան տեղեկանալով անակնկալ դժբախտութեան մասին, բժըշկական պատուէրներ կուտար եւ հականեխիչ դեղեր կը գրէր:

Եւ օր մը լուր հասաւ, թէ Խորսանան պաշարուած է 250-300 հետեւակ ու ձիաւոր զինուորներով: Պէտք էր մեկնիլ: Զիտ վրայ գրին հիւանդը եւ տարան լեռ: Ապաստանեցան ստորերկրեայ, ցած այրի մը մէջ: Գազադի նման անձուկ տեղ մըն էր եւ չէր կարելի ոտքի վրայ կենալ: Սարսափելի էր հիւանդին վիճակը, որ կերպով մը պառկեցուցեր էին այդ այրին մէջ, բայց աւելի սարսափելի էր թշնամիին ձեռքը իյնալու վտանգը...

Երկու օր յետոյ՝ նորէն ուրիշ վայր փոխադրեցին տիֆօի գոհը. կերպով մը նորէն Մուրաս հեծաւ իր «Բեղաս»ը եւ տաժանելի կերպով հասան դետափր: Գետը վարար էր, ջուրերը բարձրացած եւ ջերմէն շարչրկուած Հայդուկի մարմինը կը սոսկար պաղ ջուրէն: Զին եւս կը վարանէր յորդ գետին հանդէպ: Պէտք էր, սակայն, անցնիլ: Հիւանդը ժողովեց իր ոյժերը եւ «Բեղա՛ս, քեզ զուրբան» դոչեց: «Բեղաս»ը թռաւ ջուրերու վրայէն:

Գացին Կալուս, անկէ Սախառ, ապա ուրիշ տեղեր, շարունակ պտըտցնելով եւ թաղցնելով ու-

ժառոգաւ Հայդուկը: Ամէն վայրկեան կը վախնային, թէ ձիէն պիտի ընկնէր: Չէր խօսեր, ձայնը կտրուեր էր:

Գիւղէն՝ դարձեալ դէպի լեւ, ապա դարձեալ դէպի գիւղ, դէպի Խանձաոցոց գոմերը: Եւ վերստին դէպի լեւը... գիւղերը չվտանգելու համար: Չիւն էր ամէն կողմ, ցուրտ ու բուք: Իրենք անօթի, ձիերն անօթի...

Ի վերջոյ ստիպուեցան թողնել ձիերը, որ ուշադրութիւն կը հրաւիրէին եւ կը վտանգէին ամէնքը: Եւ հիւանդ Մուրատը սրտաուռ հրաժեշտ մը տրուաւ իր «Բեզաս»ին, որ այնքան հաւատարմութեամբ սպասաւորեր էր իրեն երկար տարիներ եւ շատ անգամ ազատեր էր զինքը թշնամիի հետապնդումէն: Վերջին անգամ համբուրեց «Բեզաս»ին աչքերը եւ խորունկ վշտով արձակեց զայն:

Էջ մը բերին՝ հոչակաւոր երիվարը փոխարինելու... Էջի մը վրայ նստեցուցին Մուրատը եւ վերստին տարան լեռնային քարանձաւ մը: Բարերախտարար, հիւանդը կ'ապաքինէր:

Շուտով լուր առին քաղաքէն, թէ կառավարութիւնը իբր համոզում գոյացուցեր է, որ Մուրատ իր խումբով մեկնած է Սվազի վիլայէթէն եւ հետապնդումը դադրած է: Այդ լուրը բաւական կը հանգստացնէ փախստականները:

Ուրիշ լուրեր, սակայն, կուգան վերստին պրդտորելու անոնց արամադրութիւնը: Պուլէն հասաւ ահաւոր գոյժը հայ մտաւորականներու խրմբովին ձերբակալութիւններու եւ քանի մը գաւառներու մէջ կատարուած թրքական խժղութիւններու մասին... Չարագուշակ էր... «սկիզբը վախճանի»...

Ուրիշ տեսարաններ պարզուեցան շուտով Ֆէ-տայիններու սահմուկած աչքերուն առջև: Յունիսն էր արդէն, հայոց պատմութեան գուլումի թուականին կարմիր Յունիսը: Օսմանեան դժբաքի մեծ ու փոքր ճամբաներէն իրարու ետեւէ կ'անցնէին տեղահան եղած ժողովուրդին կարաւանները: Եւ Մուրատին ու ընկերներուն վիճակուած էր իրենց զաղանի զարաններէն դիտել զանոնք... Ի՛նչ դրամատիկ, սոսկումնայի վայրկեաններ... Ահա Մուրատի առջևէն կ'անցնի կարաւանը... կովտունցիներու, իր խիզ գիւղին բնակիչներու...

«Տեսայ սարի զագաթէն 500 հոգիէ աւելի մարդոցմէ կազմուած կարաւան մը. կարծեցի թէ ուսական սահմանադուխէն եկող թուրք զաղթականներ են: Լուր զրկեցի տղոց... անոնք իմացուցին, թէ այդ զաղթողները մեր գիւղացիներն էին... Վրաս սոսկում մը եկաւ: Տղաքը պատմեցին, թէ ճանչցեր են մեր գիւղացիները եւ նոյնիսկ կենդանիները: Յանկարծ ընդհանուր եւ աղիողորմ ճիշտ մը արձակուեցաւ սայլերով ճամբորդող ժողովուրդին կողմէն: Անմիջապէս թռանք ու թաւալուր իջանք սարէն եւ մինչեւ 100 քայլ հեռաւորութեամբ հասանք ժողովուրդին: Ազազակը զաղրած էր... Միայն յուզուած, հատուկապէս կը խօսէին: Ուղեցինք հասկնալ: Մեկիքը զրկեցինք, բայց անհնարին եղաւ լուր մը առնել, որովհետեւ ոստիկանները խտորէն չգիտայած էին ժողովուրդը:

Միւս կողմէն՝ Վարդան Շահպաղ կ'ըսէ իր յուշերուն մէջ.

«Ժողովուրդի անցնելիք ճամբուն վրայ, սարի կողին նստած (Մուրատ) գիտակը ձեռքը կը տեսնէ

սեփական աչքովը կարաւանը եւ անոր մէջ կը տեսնէ իր կիներ՝ երեսփան կոնակը կապած...

«Գաղաններու պէս կատարած էինք. յարձակի՞լ, թէ ոչ... Վարդան եւ Արմենակը իրենց երեսփաները տեսեր էին կարաւանին մէջ եւ անդադար կ'ըսէին. «Եթէ յարձակինք, ամէնքն ալ կը կոտորեն»։ Ընկերներս տեսեր էին նաեւ իմ անեցիկներէն մէկ քանիսը, բայց այդ օրը ինձ չյայտնեցին։

Համակերպեցանք եւ սպասեցինք այդպէս մինչեւ առաւօտ։ Լուսարացին կրկին բարձրացանք լեռը։ Տարազբուած ժողովուրդին կարաւանը հեռացաւ։ Նստանք ու խորհեցանք։ Աչունէն ի վեր կառավարութիւնը կ'ըսէր, թէ ժողովուրդը սոնակոխ չընելու համար անցնող բանակներուն, մտադիր է փոխադրել զայն աւելի ապահով տեղեր... Այդ նպատակա՞ւ էր եղած արդեօք տեղահանութիւնը... Լրտեսներ նշանակեցինք, որ տեղեկութիւն բերեն։ Անոնք մինչեւ Տելիք Թաշ դացեր էին կարաւանին հետ եւ միւս օրը առտուն իմացայ, որ մայրս այդ կարաւանին հետ էր, սեւ զգեստով, սուսանձին, հպարտ եւ անդրդուելի կը քալէր կարաւանին առաջքէն... Սիրտս կը դալարուէր պայթելու աստիճան։

Երկրորդ օրը նոյն անիծեալ ճամբէն անցաւ գիւղի բնակչութեան երկրորդ մասը, երրորդ օրը՝ մնացեալ մասը, որուն մէջ նաեւ վատերը, («հին գլուխները»), որոնք կարծեր էին, թէ ուրիշին սունը աւերուելով, իրենցը պիտի փրկուի։

Ուրիշ օր մը Մաղարայի կարաւանը ճամբայ ելաւ։ Հեռագիտակով տեսանք, որ խումբ-խումբ հայեր, ռստիկաններով շրջապատուած, քաղաք կը տանէին եւ հոն կը սպաննէին։

Գիշերը իջալ դէպի մեծ ճամբան: Մարդ մը պտուկած էր հոգեվարք վիճակի մէջ: Կը մօտենամ: Առաքել Եարարմեանն է, թուրք բանակի զինուոր մը, Մաղարացի: Քիչ մը մնացի քովը: Կը մտածէի՝ ի՞նչ ընեմ:

— Առաքել, զո՛ւրպան, քեզ հետերնիս պիտի տանինք:

Բայց լեզուն բռնուած էր, չկրցաւ պատասխանել. «տղա՛քս, տղա՛քս» կմկմաց, աչքերը փակեց ու հոգին աւանդեց: Շուրջը բոլորուեցանք եւ մէնքս ալ հեկեկալով լաց եղանք: Ամէն մէկս դարտտա էինք... Մարդու մահը առիթ եղաւ, որ մեր սիրան ալ փղձկի եւ լացինք, լացինք...

Ապա թաղեցինք մեռելը եւ հեռացանք լուռ ու մունջ:

Յունիս 20-ին նստած էինք մացառներուն մէջ, Թեճեքի հիւսիսային կողմը դանուող հին ամբոցներու մէջ: Թնդանօթի թնդիւններ լսեցինք: Տղաքը ուրախացան: Գուցէ ուսաները մօտեցած են: Աւա՛ղ: Շուտով իմացանք, որ գերմանացիք են գրաւեր Վարչաւան եւ այդ դէպքն էր, որ թուրքերը կը տօնէին:

Ահա կ'անցնին եւ Սվազէն տեղահան եղած ժողովուրդին կարաւանները:

Մարդիկ զրկեցինք, որ կերպով մը հաղորդակցութեան մէջ մտնեն անոնց հետ եւ մեզ լուր բերեն. զացին, վերադարձան եւ տարազիր բազմութիւններէն մեզի բերին քաջալերական խօսքեր:

— Բնաւ հող մի՛ ընէք մեզի համար, ըսեր էին անոնք, սիրտերնիդ ամուր սահնեցէք: Ամերիկացիները մեզ համար զիմուսներ կ'ընեն, երկու շարաթէն ետ կը դառնանք...

Մեր հոգեկան տանջանքը անտանելի էր. ինքզինքնիս դաւաճաններ կը համարէինք, որովհետեւ անկարող էինք օգնութեան հասնիլ անտէր ժողովուրդին: Չկրցանք դիմանալ եւ այդ կողմերէն հեռացանք երեկոյին: Լուսարացին հասանք էջէք Սըրթի ըսուած տեղը: Հոնկէց ալ կը տեսնէինք տարազրուած ժողովուրդը, անծայր, անվերջ, որ կը բռնէր ճամբաները: Բոլոր շրջակայ գիւղերը դատարկուած էին:

Մարդ գրկեցինք գիւղ մը՝ հաց ճարելու: Բայց մեր գրկած հացուորները վերադարձին թալանուած էին քիւրդերէ: Եղօն կատղեցաւ եւ հրամայեց, որ երթան անմիջապէս սպաննեն հաց թալլողները: Մութը վրայ եկած էր. ես արգիլեցի այդպիսի անխոհեմութիւն մը ընել. թողեր էինք, որ ամբողջ ժողովուրդը կոտորեն ու թալլեն եւ հիմա անխոհեմ կ'երեւար ինձ՝ սպաննել անոնք, որ մեր հացը զոյցեր էին:

Քիչ մը հաց բերին: Անթութիւնը կը նեղէր մեզ: Վարդապատի կիրակի օրը խոտ կերանք: Գեղեցիկ էր մեր դանուած տեղը: Անհամար, գոյնըգոյն ծաղիկները բացուած էին ամէն կողմ, բայց մեր սրտերը սուզի մէջ էին: Անդադար կը դիտէինք հեռագիտակով ճամբաները, ուրկէ կ'անցնէր տեղահան եղած ժողովուրդը, փոշիի ամպի մը մէջ...

Անցան Սամսոնի, Մարգուանի, Թոգատի, Կեսարիոյ, Կիրասոնի հայ զանգուածները. ոչ գրչով, ոչ խօսքով կարելի է նկարագրել անոնց չարչարանքը»...

Բռնելիք ուղղութիւնը որոշելու համար, ժողով մը կ'ընեն: Ընկերները կ'առաջարկէին գնալ Տիվրիկ, անկէ Խարբերդ, Մուշ եւ անցնիլ սահմանա-

գլուխը : Մուրատ կը հակառակի : Վասնզի՝ թէ հաց չկար եւ թէ առաջնորդ : Ամբողջ ժողովուրդը տեղահան եղած , լերկ ու ամայի լեռները մնացած էր : Տղաներուն յայտնի էր , որ Վարդան Շահպաղը իր խումբով լեռը բարձրացած էր , բայց ոչ մէկ միջոց ունէին զինքը գտնելու :

Պարբերգի ուղղութիւնը կորուստի ճամբան էր : Մուրատի կարծիքով , երկու զիծ միայն կար : Մէկը՝ Գարահիսար — Բարբերդ — Օլթի գիծը : Միւսը՝ Հապէջն Օրտու եւ անկէ Բաթում : Այդ երկրորդ զիծն էր , որ ինքը կը նախընտրէր : Ընկերները հակառակեցան : Մովը զիրենք կը խրաչեցնէր : Մուրատ պնդեց Բաթումի ուղղութեան վրայ եւ միւսները , ի վերջոյ , համակերպեցան :

Օգոստոս 7-ին խումբը ճամբայ ելաւ դէպի ծով : Նոր ողբերգութիւն մը... ճամբաներուն անձանօթ էին եւ առաջնորդ չունէին : Առաւօտները բարձր տեղ մը կ'ելլէին եւ հեռադիտակով որոշելէ ետքը ճամբան դէպի արեւելք՝ իրիկունը կը սկսէին քալել , որովհետեւ միայն զիշերները կը ճամբորդէին : Այս կերպ յառաջանալով՝ վեց օրէն կը հասնին Կիւլէուք չէրքէզ գիւղին վերելք : Ուտելիքը կը պակսէր իրենց : Հոն քարերու ետեւը թագնուած , կը տեսնեն , որ երկու սպառազինուած ձիաւորներ կուգան : Կիրճ մը կար , ուրկէ պիտի անցնէին : Տղաք , թուրք ժանդարմներու համազգեստով , կ'երթան կիրճի բերանը փակելու եւ կը բռնեն ձիաւորները , զինաթափ կ'ընեն ու կը հարցաքննեն : Կը յայտնուի , որ Ռիւշտի պէյի ձիաւորներէն են , Օլթիի կռիւնքէն փախած : Կը պատմէին Դերջանի , Երզնկայի հայերուն կոտորածը եւ իրենց մասնակցութիւնը , կարծելով , թէ այդպիսով պիտի թեթեւնայ իրենց

վիճակը, քանի որ մերինները թուրք ժանտարմաներու տեղ կ'ընդունին: Հարցաքննութենէ յետոյ տըղաք կը սպաննեն ոճրագործները, կ'առնեն անոնց զէնքերն ու սնունդի առատ պաշարը եւ առաջ կ'երթան: Պատահարար, բարեկամ յոյն մարդիկ խորհուրդ կուտան իրենց Օրատուի ճամբուն տեղ Սամսոնի ուղղութիւնը ընտրել: Այդէս ալ կ'ընեն: Մէկերկու յոյն ալ իրենց կը միանան: Ընկերներէն երկուքը՝ Վարդան եւ Արմենակ (Միքայէլեանը) տիֆով կը բռնուին եւ ճամբորդութիւնը կը ղժուարանայ: Բարերախտարար, կ'անցնին յաճախ յոյն դիւղերու մօտէն, կը հիւրընկալուին եւ օգնութիւն կը ստանան յոյներէն:

Հիւանդներու վիճակը կը ծանրանար: Եւ այդ մեծապէս կը ղժուարացնէր խումբի ընթացքը: Պէտք էր սահայն, դէպի ծով նետուիլ, ըստ կարելու յոյն շուտ: Վասնզի թուրք ոստիկանութիւնը հոտ առեր էր եւ կը փնտռէր փախստականները: Վարդանը բոլորովին ուժասպառ էր: Զինքը յանձնեցին յոյներուն, խնդրելով որ լաւ խնամեն, մինչեւ առողջանալը:

* * *

Ահա վերջապէս ծովը: Տղաք կը գտնուին Սամսոնէն մէկ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ:

Կը սկսին նոր ղժուարութիւններ: Պէտք էր գտնել նաև ու նաւաւարներ: Բաթումը այնքա՞ն հեռու է... «Մեր յոյն ընկերը Վասիլը գտեր էր երկու յոյն նաւաւար:

«Միեւնոյն ժամանակ յարարերութիւն կը մշակէինք շրջակայ յոյն դիւղերուն հետ պարենաւորման միջոցներ ապահովելու մեկնումի պարագային: Աչքերնիս շարունակ ծովուն վրայ էր, նաևու մը ե-

րենալուռն կը սպասէինք, մեր ծրագիրը գործադրելու համար :

Տղաքը զրկեցինք մօտակայ թուրքի մը սրճարանը : Շաղկեցին երկու պարկ ալիւր, անկողին մը, երկու նաւթի թիթեղ եւ բերին նշանակուած տեղը : Չէին սպաննած սրճարանապետը : Եւ իրենց հեռանալէն անմիջապէս ետքը թուրքը հաւար դռաց .

— Կեալուները սրճարանը կոխեցին, մեզ թալլեցին, այժմ կուզան նաւակը գրաւելու... Ոտիկաննե՛ր, հասէ՛ք...

Բարերախտարար, վայրը անտառուտ էր եւ այդպիսով մեր թիկունքը ապահով :

Աչերնիս միշտ դէպի ծովն է : Ահա նաւակ մը ... Պէտք էր փութալ գրաւել. վայրկեանները սուղ էին. պէտք էր վճռական լինիլ. կամ ազատիլ կամ մեռնիլ... Հինգ հոգիով կը վազենք դէպի ծովափը : Մտանք նաւուռն եւ պահակատեղիին մէջտեղը, որ պէսպի մէկ եւ միւս կողմէն ձայն բարձրացնող թուրքերը «լուցնենք» : Միւս տղաքը հասան հետըզհետէ : Նախապէս սրոշած էինք չորս մասի բաժնուիլ : Առաջին մասը նաւը պիտի պաշարէր : Երկրորդը՝ պահակատեղին : Երրորդը՝ դրսէն եկող թշնամին : Չորրորդը պիտի տեղաւորէր պարէնը եւ ջրի պաշարը : Պէտք էր, որ վայրկենական ճշդութեամբ ամէն մասը իր գործը կատարէր : Կարգադրութիւնը եւ գործունէութիւնը կանոնաւոր եղաւ :

Սրճարանապետ թուրքին աղմուկէն նաւալարները դեռ չէին արթնցած, երբ նաւու մարդիկնեւրէն վեց հոգի բռնեցինք եւ բոլորն ալ կապեցինք : Անոնք մեզ թուրք չէթաներ կը կարծէին եւ սարսափած մնացեր էին : Իսկ մենք մեզի թուրք պաշտօնեաներ ցուցնելով, կ'ըսէինք անոնց .

— Դուք փախտականներ կը փոխադրէք, ձեզ Սամսոն պիտի տանինք:

Կը խնդրէին, կը բողոքէին, կը պնդէին, թէ իրենք յանցաւոր չեն... Պահակատեղիին պահակները արթնցած էին, բայց չէին շարժեր: Անշարժ մնացեր էին եւ մօտ 200 սայլապաններ ու ճամբորդներ ամէնքը կայնած կը դիտէին. ոչ ոք ձայն կը հանէր: Կարձես ամէնքը մոզական ազդեցութեան մը ներքեւ քարացած մնացած էին: Կամ այն է, որ մեր յանդգնութենէն շչմամ՝ իրաւամբ թուրք կը կարծէին մեզ:

Նաւը դրինք հինգ պարկ ալիւր, թէ սնունդի համար եւ թէ զանոնք ծառայեցնելու իրրեւ պատնէշ ու ետեւը զիրք բռնելու: Մովը ալեկոծ էր: Մեկնեցանք զիշերուան ժամը Գին: Այդ նաւուն է, որ ապաստանած էինք, յանձնելով այլ եւս մեր կեանքն ու ազատութիւնը զիպուածի քմահաճոյքներուն: Նաւուն մէջ էինք 13 հայ, 9 յոյն եւ 4 թուրք, որ նաւուն մարդիկն էին: Հայ ընկերներն էին՝ բացի ինձմէ՝ Եղօ, Նշան Մուրատեան, Արմենակ Միքայէլեան, Ոսկեհան Միքայէլեան, Վարդան Սըրապեան, Նշան Փիլաւեան, Մելիք Ասարեան, Ա. Բէհհիւմեան, Նշան Փանոսեան եւ եզրայրը՝ Յովնան եւ Թորոս Գարաօղլանեան:

Ամենայն ուշադրութեամբ կը հսկէինք թուրք զերի նաւաւարներուն վրայ: Նաւուն զեկաւարութիւնը յոյներուն ձեռն էր, բայց անոնք անվարժ էին, զանգաղ կը շարժէինք. զժրախտութիւն մըն էր ծովին սաստիկ ալեկոծութիւնը, որովհետեւ բացի ինձմէ եւ մէկ երկու յոյներէն՝ ամէնքն ալ ծովէ բռնուած էին, անգամ յոյն նաւաւարները: Եթէ

մենք ալ բոնուէինք, այլ եւս անկարող պիտի լինէինք աշաւուրջ հսկողութիւնը կատարելու :

Եւ Մուրատ կը շարունակէ .

«Այդ միջոցին նաւին տէրը, թուրք Ալի Ռէիզը մօտեցաւ ինձի: 60 տարեկանի մօտ մարդ մըն էր, գրահաւորի նախկին հարիւրապետ :

— Ո՞ւր կ'ուզէք երթալ, կ'ըսէր ինձ. սիրաս կը նեղանայ այդ յոյներու անճարութիւնը տեսնելով: Հրամայեցէք, ուր որ ուզէք երթալ, ձեզ կը տանիմ :

— Մենք չեթաներ ենք, ըսի, Տրապիզոն պիտի երթանք Սոֆայի սահմանի կոխուներուն մասնակցելու համար :

Նա գլուխը հակեց. պարզ էր, որ չէր հաւատար: Բայց հաւատացող ձեւացուց զինքը եւ ըսաւ .

— Շատ լաւ :

Քիչ մը յառաջացած էինք, երբ յոյն թրիանտաֆիլի, ծովէ բռնուած եւ ինքզինք կորսնցուցած, սկսաւ աղաղակել «Բանայամո՛ւ, Բանայամո՛ւ» (Աստուածամայր) :

Թուրքերն այս անգամ արդէն հասկցան, որ մենք իսլամ չենք: Եւ Ալի Ռէիզ կրկին զխմեց ինձ .

— Հրաման բրէք, ըսաւ, նաւը ես ձեռք առնեմ. մէկ ժամու ճամբան հինգ ժամէն կ'երթանք. նաւավարները անկարող են: Եւ, գլուխը շարժելով, աւելցուց .

— Մենք հասկցանք ձեր ինչ տեսակ մարդ ըլլալը, միայն կը խնդրեմ ձեզմէ, որ մեզ շատ հետուսն չտանիք, մենք ձեզի Կիրասոն ցամաքը կը հանենք:

— Դուն ձերացած ես, հանդիստ մնացիր, ըսի .

Թող անոնք աշխատին. հող ջէ, թող կամաց կամաց երթանք:

Յոգնած էի, պառկեցայ: Գիշերուան մէջ, երբ Սամսոն հրուանդանին մօտեցեր էինք, Ռէիզին արդան ծովը նետուեր էր... անշուշտ, երթալ լմացը նելու համար իշխանութեանց: Զիս արթնցուցին. լուսնկայ գիշեր էր եւ ծովուն ալիքներուն մէջ կը տեսնէինք թուրք փախստականը, որ շտապով կը լողար դէպի ցամաք: Հրացաններ արձակեցինք իր վրայ եւ մարդը անհետացաւ ջրերուն մէջ... Այն տեսն Ալի Ռէիզին ըսի.

— Ղեկը ձեռքդ առ, բայց զգուշացի՛ր. արեւն հեռու պէտք է որ նուարկենք:

Ես իր կողքին նստած՝ կը հսկէի: Ծերուկը կը գալարոսէր սրտի ցաւէն եւ անդադար կ'ողորար ըսպաննուած դաւաղը:

Յանկարծ քամին կտրեցաւ: Տղաք, երեք դոյլ, սկսան փոխն ի փոխ թխալարել: Երբ հասանք Կիրասոնի մօտ, Ալի Ռէիզիքը առաջարկեց երթալ դէպի ցամաք եւ ջուրի ու հացի պաշար առնել...

Կը մերժէի խորամանկ թուրքի բոլոր առաջարկութիւնները:

Տղաքը թխալարելէ յոգնած էին, քամին աննրպաստ էր, իսկ Ալի Ռէիզը շարունակ դաւեր կը լարէր մեզ ծովափ հանելու համար: Ես ըսի անոր խստութեամբ.

— Մինչեւ Տրապիզոնի վերելը պիտի տանիս, մինչեւ հոն ունէ առարկութիւն չեմ ուզեր լսել:

Սոսկալի քամի մը բարձրանալով, ալեկոծութիւնը սաստկացաւ, ստիպուեցանք առազաստը իջնցընել: Ամէնքը դռչեցին, թէ պիտի ընկզմինք, յուսարեկութիւնը տիրած էր ամէնուն:

— Բոլորս ալ այստեղ պիտի մեռնինք, բայց ցամաք ելլել չկայ, ըսի. պէտք է շարունակել:

Ռէիզը տեսաւ, որ ճար չկայ, համակերպեցաւ: Քիչ յետոյ քամին նորէն նպաստաւոր ուղղութիւն առաւ, կրկին բացինք առաջատար: Ալիքները լեռան պէս կուզային, բայց Ռէիզը վարսկտ էր եւ այնպէս կը ղեկավարէր նաւը, որ ալիքներու կողերէն կ'անցնէինք, առանց անոնց ճակատէն զարնուելու... Ինձի թուեցաւ, թէ յաղթեցինք ծովին:

Գիշերուան ժամը հինգին հասանք Տրապիզոնի դիմաց: Ռէիզը դարձեալ մեզ ծովափին կը մօտեցրնէր: Նորէն պնդեցի, որ ծովափէն հեռու շարժի: Թուրքը յուսահատ դիմեց ինձի.

— Ընէ՛ք, վերջստէս, ձեր վերջին խօսքը, Աստուծու խաթեր համար...

— Ալի Ռէիզ, դուն չես գիտեր մեր ինչ նպատակ ունենալը, քեզի կը մնայ հնազանդիլ առանց առարկուիլան. քու աշխատութիւնդ կը վարձատրուի:

Դրամ բաժնեցինք թուրք նաւավարներուն, 20 ոսկի իրեն, Ռէիզին: Ատկէ քաջալերուած, թուրքերը սկսան աշխուժով գործել:

* * *

Այստեղ Սերաստացի Ռազմիկին ճակատադիրը նոր, դժնդակ խաղ մը խաղաց, անոր ալեծուփ Ռդիսականը հասաւ իր ամենէն դրամատիկ կէտին եւ պայթեցաւ անակնկալ մը, որը քիչ մնաց թաղէր ընդմիջա յեղատիտական առաջնորդը եւ իր գինակիցները Սիւ ծովու կոհակներուն մէջ:

Հակառակ Մուրատի սպառնադին պնդումներուն, թուրք նաւավարը կը շարունակէր դաւել հայ եւ յոյն փախստականներուն դէմ:

Երբ կը հասնին Միւրմենէ, Ալի Ռէիզ խարելով կը հաւատացնէ, թէ մօտ են ուսական ափին եւ նորէն կը մօտեցնէ նաւը ցամաքին:

Ու յանկարծ Ռիզէի մօտերը ազաք կը նշմարեն երկու մօթեօտ նաւեր եւ կը տեսնան, որ իրենց առաջատանաւն ալ, Ալի Ռէիզի զեկալարութեամբ կ'երթայ ուղիղ դէպի այդ մօթեօտները: Մուրաա որ քովը նստած կը հսկէր շարունակ ձեր նաւալարի շարժումներուն, վերստին սպառնաց անոր.

— Դուն կ'ուզեա թակա՞րդը ձգել մեզ:

— Ոչ, կ'ըսէ, Ռէիզ, ասոնք ուսական նաւեր են:

Տղերքը, սակայն, հեռագիտակով կ'որոշեն, որ թրքական մօթեօտներ են: Եւ հրացանները պատրաստելով, կը սպասեն: Նաւի թուրք զերիները լիզապատառ կ'ազաչեն.

— Ի սէր Ասաուժոյ, անձնատուր ըլլանք, մեզ պիտի ընկղմեն:

Խմբապետը կը սաստէ, որ լուեն ու հնազանդին, հակառակ պարագային կը սպառնայ անմիջապէս զնդակահարել:

Թրքական նաւերը կ'անցնին մերայնոց աջ ու ձախ կողմերը եւ կը սկսին միահամուռ կրակել...

Թողնենք, որ Մուրաա ինքը նկարազրէ.

«Քամի չկար. մեր նաւը չէր շարժեր: Պատուիրեցինք թուրք նաւալարներուն, որ թաղնուին եւ մենք ալ, շուտափոյթ պատրաստուելով, սկսանք պատասխանել թշնամու կրակին: Օրհասական կռիւ էր, որ տեւեց մօտ մէկ ժամ: Աջ կողմի նաւը անցաւ հիւսիսային կողմէն մեր ձախ թեւին վրայ: Շարք մը կազմած եւ կրթնած մօթեօտի կողին՝ կը պատ-

ԶՄԱՌԱՅԻ ԵՂՕ

(Նստատակուած 1915 Հոկտեմբերին, Սեւ Մովսում վրայ)

բաստուէին համազարկ ընել, բայց մենք աւելի շուտ կրակեցինք: Մեր նշանառութիւնը այնքան ճիշդ էր, որ վեց հոգի մէկէն ինկան, նաւէն կախուելով: Իրենց ծանրութեան տակ կարծես մօթեօք պիտի ընկզմէր: Թշնամին սկսաւ փախուստ տալ, վերջին հրացան մը արձակելով, որ հանդիպեցաւ Եղօի ճակատին եւ անցաւ գլուխէն»:

Տեսնելով անոնց փախուստը, տղաք կը պո-
ռային .

— Հանրմենե՛ր, ո՞ւր կը փախիք, հոս տղամար-
դու մէջտան է, եկէք որ կռիւ ընենք. ձեզ դէմ միայն
անդէն երեխաներ եւ կիներ տեսնել կ'ուզէք :

Աւա՛ղ : Եղօի վէրքը մահացու էր : Ընկերները
խնամեցին զինքը, որքան կարող էին այդ սարսա-
փելի պայմաններուն մէջ, ծովին վրայ, դարանա-
կալ սոսիներու մշանջենաւոր սպառնալիքներուն
տակ : Վէրքը կապեցին, գլխուն ասկ կակուղ բան
մը դրին ու վրան ծածկեցին : Լեզուն բռնուած էր,
այլ եւս խօսիլ չէր կարող : Երկու ժամ յետոյ մե-
ռաւ . . . Եղօն — Մուրաաի աջ բազուկը, հայոց ա-
զատութեան հինաւուրց, վաստակաւոր զինուորը . . .
Դիակը փաթթեցին, անկիւն մը դրին : Տխուր էին
ամէնքը, բայց սղալու տտենը չէր :

Քամին թեթեւ էր եւ նաւը յամբարար կը յա-
ռաջանար : Ալի Ռէիզը նոր փորձ մ'ըրաւ տղաքը
ցամաքին մօտեցնելու եւ թուրքերուն ծուղակը նե-
տելու : Մօթեօտները կրկին երեւացին ու աներեւու-
թացան : Կրկին լսուեցաւ Ռէիզի ձայնը . «Ռուսիոյ
ափերուն մօտեցած ենք» : Բայց մենք այլ եւս չէինք
հաւատար : Սակայն, այս անգամ Ռէիզը չէր ստեր :

Նոր անակնկալ : Կատաղի քամի մը բարձրացաւ
Արեւելքէն, որ սկսաւ ետ մղել նաւը :

«Թիերը կը քաշէինք, առազատար կը դարձնէ-
ինք, ալիքները լեռներու սրէս կուղային, կը բա-
խէին մեզի, եւ նաւը չէր յառաջանար : Քանն ու
չորս ժամ անցաւ այդպէս ու նշմարեցինք, որ նոյն
տեղին վրայ ենք : Ռէիզը կը խնդրէր, կուլար, կ'ա-
ղաչէր, որ այլ եւս ցամաք ելլենք :

— Ասիկա ձորոսի քամին է, կ'ըսէր, այս ա-

ՄՈՒՐԱՏԻ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐԸ, ԱԶԱՏՈՒԱԾ 1915-ԻՆ

լիքներէն չենք ազատիր, նոյնիսկ մեծ շողենաւերը դժուարութիւն կը կրեն, երբ այս քամիին կը հանգիպին :

Բայց տղաք կը պնդեն, որ ան հակառակ ուղղութիւնը բռնէ : Կը կատկածէին, թէ թուրք նաւավարը կ'ուղէր դարձնել նաւը եւ վերադառնալ... Թուրքիա : Իրօք այդպէս էր : Քամին տղաներու թիկունքէն կը հրէր : Գիւղացի լինելով, անոնք աստղերէն կը հասկնային ճամբուն ուղղութիւնը եւ ասա նշմարեցին ,որ Ռէիզ նաւը դարձուցած է : Պահանջեցին բռնել հակառակ ուղղութիւնը :

Քիչ մը յառաջանալով, կը նշմարեն Բաթումի բերդը : Վերջապէ՛ս...

Կը մօտենան ցամաքին ու կը պարզեն ճերմակ դրօշը, վրան սեւ խաչ մը (ի նշան Հայաստանի սուզին) : Նետուեցան պարանները, ուս պահակներու օգնութեամբ ցամաք ելան :

— Ո՞վ էք :

— Հայեր եւ յոյներ ենք :

Առաջարկեցին, որ տղաք գէնքերը յանձնեն : Հարցաբնեցին Եղօի մահուան պարագաներու վերայ, կառքի մը մէջ դրին Եղօի մարմինը, որ թաղուեցաւ Բաթումի հանգստարանի մէջ : Ապա Կազմակերպութիւնը ըրաւ պէտք եղած քայլերը կեդրոնական իշխանութեանց մօտ եւ Մուրատ իր ընկերներով մտաւ Թիֆլիս :

ԹԻՖԼԻՉԷՆ — ԵՐԶՆԿԱ

Մուրատ՝ լիսեր հայրենիքի մէջ .— Հայ գերիներու ազատագրումը .— Յարաբերութիւններ Տերսիմի փլուտերուն հետ .— Կայծակ Առաքելի մահը .— Մուրատ եւ Սեպուհ Թիֆլիսի մէջ .— Անդրանիկ եւ «Հայաստան» բերքը .— Յուզումնալից ընկերաժողով մը :

Երազ կը թուէր, աչքերնուս չէինք հաւատար, երբ մտաւ «Հորիզոն»ի խմբագրատունը: Այլ եւս նախկին Մուրատը չէր, աշխոյժ, դուարթ, կատակասէր — վիշտը դրեր էր իր խորունկ կնիքը Հայդուկի դէմքին վրայ: Հայ ժողովուրդի վիշտը եւ իր անձնական, ընտանեկան վիշտը... Ո՞ւր էր թողեր ընտանիքը, ինչպէ՞ս էր հեռացեր իր հարազատներէն... Չէինք ալ համարձակեր հարց ու փորձ բնելու: Լուր տարածուեցաւ առաջին օրերը Թիֆլիսի մէջ, թէ Մուրատ Կովտունէն հեռանալէ առաջ, իր ձեռքով մեղացուցեր է կինն ու զաւակը, որպէսզի ողջ թշնամու ձեռքը չանցնին:

Սիրուած խմբագրատնի թատերամուտը այնքա՞ն արիւննալի փոթորիկներէն յետոյ, տիտփանքի եւ ուրախութեան ճիչ մը յարուցեց իր հարիւրաւոր գինակիցներու շարքերուն մէջ: Անդրանիկ ողջոյնի հեռագիր ուղղեց փախստական ընկերոջ: Սեպուհ չէր սպասեր անոր Թիֆլիս գալուն եւ զացեր էր զրկելու Մուրատը զեռ Բաթումի մէջ:

Երկու վաղեմի ընկերները այնուհետև նորէն անբաժան են :

«Ձե՛մ կարող նկարագրել մեր յուզումնայի հանդիպումը, կը գրէ Սեպուհ իր Յուշագրքին մէջ : Հրաշք մըն էր, որ տեղի կ'ունենար, որովհետև վաղուց Մուրաաը դասած էինք նահատակներու շարքին» :

Եւ իր առաջին հարցումներն են Սեպուհին ուղղուած .

«Մ'ըր է Անդրանիկը, ո'ւր Աւօն, Կայծակ Առաքելը, Սմբատը» :

Կամաւորական շարժումները կորով ու եռանդ կը ներշնչեն փախստական խմբապետին : Եւ նա կը նետուի շարքերուն մէջ : Դեռ յուսայի օրեր էին... Ռուս բանակը կորովի յառաջխաղաղութեամբ մին միւսի ետեւէ կը զրաւէր էրդրում, Տրապիզոն, Երզնկա :

Երզնկան ազատուելէ յետոյ, Մուրաա Սեպուհի հետ կը փութայ հոն : Թողուցին Թիֆլիսի մէջ հիւանդ վիճակի մէջ իրենց երկար տարիներու սիրելի ընկերը, Տրապիզոնցի Աւօն, որ քիչ ետքը մեռաւ : Մուրաաի եւ ընկերներու (հոգ էր եւ Կայծակ Առաքել) առաջին գործն եղաւ Երզնկայի կողմերը՝ կազմակերպել հայերու ազատագրումը քիւրտերու ձեռքէն : Գրաւուած վայրերու մէջ կը փնտռէին հայ մանուկներ, կիներ, աղջիկներ : Սեպուհ նոյն գործը կը կազմակերպէ իր ծննդավայր Բաբերդ զաւառին մէջ : Ամենուրեք ահուելի տեսարան մը կը բացուէր մեր ռազմիկներու աչքերուն առջեւ : Երբեմն չէն, բարգաւաճ հայ գիւղերը՝ հիմնայատակ կործանուած եւ ոչ մի կենդանի չունչ : Սեպուհ ունի իր Յուշագրքին մէջ սիրա կտրատող էջեր... Վարդա-

հան զիւղի իր հայրենի տան մէջ 74 հոգիէ բաղկացած գերզաստանէն շունչ մը իսկ չէր մնացած: Կուլայ Սեպուհը, կուլայ կարեկցութենէն եւ ուսսպան, տան պահապանը (միակ տունը, որ կանգուն մնացած էր զիւղին մէջ): Անկարելի է կարգալ այդ զիրքը առանց արցունքի...

Գործունէութեան ընդարձակ դաշտ մը կը բացուէր յեղափոխական մարտիկներու առջև: Սեպուհ Բաբերդի մէջ, Մուրատ եւ իր ընկերները Երզրնկայի մէջ, իրենց որոնող խումբերու միջոցով բազմաթիւ կիներ ու երեխաներ կ'ազատէին թուրքերու եւ քիւրտերու ձեռքէն: Ամէն կողմէ կը հասնէին սրբեր, կը հիմնուէին սրբանոցներ եւ Թիֆլիսի, Մոսկուայի ու այլ հայկական կոմիտէներու աջակցութեամբ կը խնամուէին, կը հազրուէին, կը կերակրուէին: Մուրատի վրայ կը ծանրանար ուրիշ կարեւոր պարտականութիւն մըն ալ: Կայծակ Առաքելի հետ նա ձեռնարկեց նոր գործի մը — «Մէկ հայ՝ մէկ սոկի» նշանախօսքով: Յօդուածներ, սրբտառուչ կոչեր կը հրատարակուէին Թիֆլիսեան հայ թերթերու մէջ եւ զբամբ կը հոսէր դէպի Երզնկա «Մէկ հայ — մէկ սոկի» ֆոնտին համար:

Գտնուած հայերը կը տեղաւորուէին իրենց պատկան զիւղերուն մէջ, աւերակ տները կը վերաշինէին, ծուխը վերստին կը բարձրանար երգիքներէն, դաշտերը կը հերկուէին, կը կատարուէր աշնանացանը... Հայ ժողովուրդը նոր ապացոյց մը կը բերէր իր համբաւուոր կենսունակութեան... Քանի մը ամիս յետոյ, պատկերը զգալիօրէն փոխուած էր արդէն, նոր կեանք կը ծլէր թուրքերու նիւթած ամայութեան մէջ...

Մուրատ յարարերութիւն հաստատեց նաեւ

ՎԱՐՎԱՆ ՇԱՀՊԱՋ, ՖԷՏԱՅԻ

Տերսիմի քիւրա ազաներուն հետ : Գրածով չատ ու չատ կեանքեր ազատեց : Ի միջի այլոց ազատուեցան Վարդան Շահպազ եւ Տրապիզոնցի Աւօի աղջիկը՝ օրիորդ Ասաղիկ :

Քիւրտերու միջոցով Տերսիմի վրայով Մուրաա եւ ընկերներ կ'ազատագրեն բազմաթիւ հայեր, որոնք տակաւին մնացեր էին Սարբերզի ու այլ շրջաններու մէջ : Հազարներով կը հաշուեն մեր ռազմիկներու ձեռքով ազատուածները :

Եւ ի՞նչ սրտայոյզ մանրամասնութիւններ կը պատմէին զուլումի աշխարհէն եկողները : Վարդան Շահպազ իր գոյամարտի յուսահատական պայքարին մէջ Եօթն անգամ բոյն շինած էր սարերու եւ քարանձաւներու մէջ, փուռ կերտած էր եւ Եօթն անգամուն ալ հարկադրուեր էր լքելու զանոնք : Թշնամին շարունակ հետապնդած էր ապաստան-եայրներու քաջարի խումբը, որ սարէ սար, ձորէ ձոր շրջելէ ետք, եկած հասած էր Երզնկա :

Մուրաա ուրիշ աջակից մ'ալ ունէր յանձին՝ րժիշկ Արշակ Պողոսեանի, որ զեկաւարն էր Երզնկայի մէջ Ռուսական Քաղաքներու Միութեան բացած հիւանդանոց-օրրանոցի : Ապա Բարերդցի յայտնի տիկին Զարուհին, որ հերոսաբար կը մանէր թուրքերու տուները եւ զուրս կը հանէր թուրքերու կողմէ ողբորուած հայուհիներ : Այդ առաքինի կիներն էր հայրենիքին զոհարերեր վր երկու զաւակներ : Գիշեր ու ցերեկ կ'երթար խուզարկելու թրքական բնակարանները : Երզնկայէն անցաւ Բարերդ եւ հոն շարունակեց նոյն աշխատանքը : Ապա 1918-ին, նահանջի ատեն ընկերացաւ Բարերդի զաղթականութեան, տարաւ ժողովուրդը Կարս, Թիֆլիս ու Ար-

ՏՈՒՐԱՏԻ ԱՐՇԱԿ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Մուրատի մտերիմ գործակիցներէն: Ողջ:

մաւիբ, ապրեցաւ գաղթականներուն հետ, կրեց ամէն տեսակ զրկանքներ:

Մուրատի ամենէն հզօր աջակիցը ուստի գորավար Լեախօւլն էր, որ կարգուած էր Երզնկայի ճակատին

ընդհանուր հրամանատար: Ան շատ սիրեր էր Մուրատը եւ շարունակ հայ ցաւերու առթիւ կը խորհրդակցէր անոր հետ:

* * *

Նոր սուգ մը եկաւ իր տխուր ստուերը ձգելու մեր ուղղակիներու այդ խանդավառ եւ շինարար գործունէութեան վրայ: Փետրուարի օրերուն (1917 թ.) Մուրատ հեռազրով կը գուժէր Սեպուհին Կայծակ Առաքելի մահը: Աւօն, տրապիզոնցի Աւօն, դեռ նոր թաղեր էինք թիֆլիսի մէջ: Սասնոյ պատմական փաղանդէն քանի մը ամսուան մէջ կը պակսէին երկու սիրեցեալ դէմքեր: Առաքելի մարմինը կը փոխադրեն Երզնկայէն Կարին, թաղելու համար Արամ Արամեանի (Աչոտ-Թաթուլ) եւ Եղիշէ Թովշեանի կողքին:

Մուրատ Կարինէն կուզայ ժամանակաւորապէս թիֆլիս. եւ քիչ յետոյ իրեն կը միանայ Սեպուհը: Կ'երթան խորհրդակցելու պատշաճ մարմիններուն հետ՝ գալիք ծանրակշիռ խնդիրներու շուրջ: Այն օրերն էին, երբ Անդրանիկ արդէն բռներ էր սայթաքումներու տխուր ճամբան եւ կ'աղմկէր հրապարակը իր յախուռն ըմբոստացումներով՝ ընդդէմ Կուսակցութեան, Ազգային Բիւրոյի եւ բոլոր ընտրուեալ մարմիններուն: Այն ժամանակ, երբ ամբողջ հայութիւնը խանդավառուած էր Հայաստան ստեղծելու զաղափարով եւ ահ ու դողով կը նշմարէր իր ճամբուն վրայ լեռնացած խոչընդոտները, նա հիմներ էր թիֆլիսի մէջ — արեւմտահայ քանի մը զատարկաստորտ տղաներու աջակցութեամբ անձնական թերթ մը («Հայաստան» անունով), որու մէջ եռանդով կը ծեծէր «թրքահայ-ուսահայ» խնդիրը:

Մուրատ և Սեպուհ խորունկ վրդովմունքով կը տեսնեն առաջին անգամը Թիֆլիսի մէջ «Անդրանիկի օրդանը», որ անգամ մը և.ս. ցնծութիւն ու ծափ յարուցեր էր մեր հակառակօրդներու և բոլոր պառակտիչ, հակաժողովրդական տարրերուն մէջ:

Երկու գինակիցները կ'ուզեն անմիջապէս գիտնալ Անդրանիկեան այդ նոր ժեսթի հիմնաստուծաւոր: Զուտ անձնական շարժառիթներ — ինչպէս միշտ...

«Պարզուեցաւ, որ Անդրանիկ քանի մը յօդուածներ գրեր է, որոնց մի քանին հրատարակուեր են Հորիզոնի մէջ, մնացեալները անյարժար նկատուած էին հրատարակութեան»:

Խիստ ծանր սպաւորութիւն կը գործեն այդ իրողութիւնները մասնաւորապէս Մուրատին վրայ, որ համեմատաբար նոր կը ծանօթանար Անդրանիկի այդ նոր դէմքին հետ և որ, ինչպէս ըսինք, իր Ֆէտայական մեծ սրտին մէջ պաշտամունքի պէս բան մը ունէր հանդէպ իր աւագ ընկերոջ և իր նախկին հրամանատարին: Խրամատը Սասնոյ երբեմնի գինակիցներու միջև օր ըստ օրէ կը լայննար: Եւ այդ՝ այն ժամանակ, երբ Թրքաց Հայաստանի ազատութեան արշալոյսը կը բացուէր... Ընկերները անհանդիստ էին, Ռոստոմի սիրտը կ'արբւնէր... Եւ ահա կազմակերպութեան սրտցաւ հայրը կը միջամրտէ ու փորձ մը կ'ընէ անկարգապահ հրամանատարը խրատելու և համերաշխութիւնը վերականգնելու:

Ռոստոմ ժողովի կը հրաւիրէ Անդրանիկը՝ Մուրատի և Սեպուհի հետ: Եւ չորսը միասին կը հաւաքուին երեկոյ մը Հորիզոնի խմբագրատան մէկ սենեակին մէջ: Ու տեղի կ'ունենայ երկարատեւ, յու-

զումնալից վիճարանութիւն : Խօսակցութիւնը կը գտունայ Անդրանիկի, իր թերթի եւ իր անջատական քարոզչութեան շուրջը : Ռոսստոմ իրաւամբ գիտել կուտայ, որ Հորիզոն արդէն, որպէս օրգան «Դաշնակցութեան», նոյնքան — եւ աւելի — կը զբաղուի թրքահայաստանի ճակատագրով, որքան ուսուսանայից վիճակով . որ հետեւաբար աւելորդ է «Հայաստան» թերթը եւ անտեղի է «Թրքահայի—ուսահայի» խնդիր հանելը . «Դու միայն արեւմտահայ ժողովուրդի հերոսը չես, կ'ըսէ Դաշնակցութեան պարագլուխը, դու հերոսն ես ամբողջ Հայութեան» : Եւ կ'աւելցնէ, որ սաղմիկներու հերոսութիւնն ու ժողովրդականութիւնը կը պարտինք նոյնիսկ իրեն՝ մայր—կուսակցութեան ճիգերուն :

Մուրատ կը միջամտէ իր անոյշ եւ խոհական լեզուով ու մտքով .

«Անդրանիկ, մենք եղած ենք զէնքի ընկերներ եւ զէնքի մարդիկ, մինչեւ այսօր ենթարկուել ենք մեր մեծ ընկերներուն, որոնք քեզ ու զիս, նաեւ շատ ընկերներ հերոսացուցել են : Յանուն մեր անցեալին, կը խնդրեմ, որ ինչ որ Ռոստոմը կ'ըսէ, ենթարկուինք բոլորս» :

Ոչ մի խնդրանք, ոչ մի յորդոր, տարաբախտաբար, չէր սպգել ֆէդայի—խմբազրապետին վրայ, որ արդէն անզրդուելիօրէն որոշել էր անջատական ուղի մը բռնել եւ կը խզէր իր կապերը տասնեակ տարիներու ընկերներուն հետ .

— Դուք իմ ընկերները չէք, մեր ճամբաները վաղուց բաժնուել են . . .

— Այդ պատիւ չի բերել քեզ, Անդրանիկ, կը շարունակէ նոյն անուշութեամբ Մուրատը . քուներկայի ընթացքը քեզի կը տանի դէպի անդունդ :

Սեպուհ կ'ընդմիջէ, հետաքրքրական յուշեր բերելով 1906-ի ժողովրդական շարժումներէն.

— Երբ Միհրանական տիրահռչակ շարժումը սկսաւ, ես յօդուած մը գրեցի Մշակի եւ Զանգի մէջ, կոչ կ'ընէի ընկերներուս, որ հեռու մնան բախտախնդիր Միհրանէն: Կը յիշե՞ս, Անդրանիկ, այն նամակը, որ ինձի գրեցիր այդ առթիւ: Դուն կը գրէիր. «Թողէք այդ խնդիրներու կարգադրութիւնը գրչի մարդոց: Դու գէնքի մարդ ես եւ մտածէ՛ քո գէնքի մասին»: Ահա այժմ կարգը եկած է, որ քու իսկ խօսքերդ քեզի ըսեմ... Մարդիկ երկու յատուկութիւն միտածամանակ չեն սենեհար: Դուն փառք ունիս. ի՞նչ, գրչի ասպարէզին վրա՞յ ալ կ'ուզես փառաւորութիւլ...

Անդրանիկ, սաստիկ զայրացած, վերստին ըսաւ. «Դուք այլ եւս իմ ընկերները չէք» եւ մեկնեցաւ:

Ահա ուրիշ տեսարան մը՝ քանի մը ամիս յետոյ: Ռուս զօրքը կը լքէր ռազմաճակատը, զոր պաշտպանելու համար Ազգային Բիւրօն կ'որոշէր բացի ուրոյն հայկական քօրպիւսէ — Զօր. նազարբէգեանի հրամանատարութեան տակ — կազմակերպել նաեւ զիլիզիա մը, որու հրամանատարութիւնը կը յանձնէր Անդրանիկին: Վերջինը, սակայն իր զլխուն ուրիշ ժողովներ կը գումարէր Թիֆլիսի մէջ, խորհրդակցելով մերթ անզլիական, մերթ Ֆրանսական զինկցորդին հետ, առանց լուր տալու Ազգային Բիւրոյին:

Եւ ահա Սեպուհ, Ռուբէն ու Վահան Փափազեան կուզան պաշտօնապէս հազորդելու Բիւրոյի որոշումը Անդրանիկին: Ամէնքը կը հաւաքուին

Տոբթ . Չաւրեանի բնակարանը եւ Ռուբէն կ'ըսէ ,
 զիմելով Անդրանիկին .

— Ռուս զինուորները կը դատարկեն ճակատները ,
 կը վերադառնան տուն : Պարտք կ'ընկնի մեր
 վրայ՝ կանգնիլ ազգովին , իրրեւ մէկ մարդ եւ
 պաշտպանել հայրենիքի դրաւեալ սահմանները : Այս
 կրիտիկական բոսէին Ազգային Բիւրօն որոշեր է
 բացի քօրպիւսէն կազմել մի զիվիզիա եւս , որուն
 հրամանատարը պիտի լինիս դու , Անդրանիկ , են-
 թարկուելով , ի հարկէ , վերին հրամանատարու-
 թեան : Ազգային Բիւրօն որոշեր է նաեւ , որ Սե-
 պուհ , Վահան Փափազեան եւ ես աջակից լինինք
 քեզի : Ուստի վաղուքնէ սկսած կրնաս դործի անցնիլ
 եւ քո տրամադրութեան տակ կը գտնես ամբողջ
 հայ մամուլը :

Անդրանիկ .— Նախ ես պէտք է գիտնամ , թէ
 դուք ո՞վ էք :

Ռուբէն .— Չարմանալի բան . միթէ՞ չես ճանչ-
 նար մեզ :

Անդրանիկ .— Այո՛ , լաւ կը ճանչնամ , բայց
 որո՞ւ կողմէ եկեր էք , ո՞վ է տուեր ձեզի իրաւունք .
 ցոյց տուէք ձեր պաշտօնական թուղթերը :

Ռուբէն .— Մենք կը կարծէինք , թէ դու այդ-
 քան բծախնդիր լինելու չէիր : Եթէ թուղթին այդ-
 քան կարեւորութիւն կուտաս , առաւօտուն կը բե-
 րենք : Իսկ հիմա դու սկսէ դործին .— կոչեր հրա-
 տարակել , երիտասարդութիւնը զինուորագրել ,
 կազմել զիվիզիան :

Անդրանիկ (ծիծաղելով) .— Ո՞վ է Ազգային
 Բիւրօն : Ես արդէն հրամանատար եմ : Այս գլուխը
 մենի՛ր , որ Վահան Փափազեան եւ Ռուբէն ինձ ա-

ջակից պիտի դառնան եւ շտարի (սպայակոյտի) պետ :

Սեպուհ կ'ընդմիջէ .— Անդրանիկ, մեր հայ կեանքի պատմութիւնը կարծես կը կրկնուի : Դուն հիմա բռնեք ես նոյն ընթացքը, զոր ատեն մը բռնեք էին մեր իշխանները : Այդ հին օրերուն, երբ թշնամին եկած, կ'աւերէր երկիրը, Բագրատունիները, Արժրունիներն ու Ռշտունիները մեծի եւ փոքրի ինդիր կը հանէին . . .

Անդրանիկ .— Ես այդ բաները շատ եմ լսեր . . . Սեպուհ, Փափաղեան, Ռուբէն սպայակոյտի պե՛տ, հը՛, հը՛, հը՛ . . . Հայ ժողովո՛ւրդ, փրկուի՛ր :

Ռուբէն .— Անդրանիկ, քու այդ խօսքերը լսելէ յետոյ, ես ինձ այլ եւս ազատ կը զգամ եւ վաղը զանոնք կը հազորդեմ Ազգային Բիւրոյին :

Պահ մը լուռութիւն :

Կը խօսի Տոքթ. Զաւրեան .

— Անդրանիկ, ի նկատի ունեցիր բողէն : Ահա բանիերորդ անգամն է հեռագիր կուզայ Մուրատէն (Երզնկայէն) : Ոչնչով կրցանք պատասխանել անոր : Այժմ, յուսահատ մեր ընթացքէն, Մուրատ զիմեր է Վահագն Նալբանտեանին, որ եկած է այսօր Ազգային Բիւրոյի մօտ . . .

Անդրանիկ .— Ես արդէն հրամանատար եմ, եզրա՛յր, ի՞նչ կ'ուզէք ինչ, զացէք ձեր զործին :

Զաւրեան .— Լաւ, լաւ, մի յուզուիր : Զօրավար Ավերիանով վաղը քեզ կ'ուզէ. եկուր միասին երթանք :

Այս վերջաբանով ցրուեցաւ ժողովը :

Այլ պատկեր :

Յաջորդ օրը կը դումարուի Ազգային Խորհուրդի ժողովը, նախագահութեամբ Աւետիս Ահարոն-

եանի: Ներկայ են ի միջի այլոց Անդրանիկ, Սամսոն Յարութիւնեան, Չաւրեան, Ս. Վրացեան, Ա. Երզնկեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան, Վահան Փափաղեան, Ստեփան Մամիկոնեան:

Նախագահը դառնալով Ռուբէնին, հարց տըլաւ .

— Անդրանիկին հազորդեցի՞ք երէկուան մեր որոշումը:

Ռուբէն. — Այո, բայց նա պաշտօնական թուղթերու խնդիր յարուցեց, որ նախատեսուած չէր այս ժողովէն... Անդրանիկ արդէն ինքզինքը հրամանատար կը նկատէ եւ կարիք չի զգար այս ժողովի կողմէն նման իրաւունքի մը:

Սամսոն Յարութիւնեան. — Պարոն Անդրանիկ, մենք անոնց իրաւունք տուած էինք՝ երէկուան մեր որոշումը հազորդել ձեզ:

Անդրանիկ. — Ես իրաւունք չեմ գիտեր. ես արդէն սկսեր եմ դործի եւ իմ դործս առաջ կը տանիմ:

Ստեփան Մամիկոնեան. — Պարոն Անդրանիկ, դու պէտք է գիտնաս, որ այս ժողովում նստողները հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներն են եւ թոյլ չեն տայ, որ ամէն մարդ իր գիտցածին պէս վարէ բախար այս ժողովուրդի: Ուստի մեր որոշումներին պէտք է ենթարկուիք:

Անդրանիկ դայրացած, ստքի կը կանգնի.

— Այո՛, ես գիտեմ, դուք բոլորդ ալ ինձ դէմ դուրս կը լարէք, նաեւ դո՛ւ, հորթի գլուխ:

Ստ. Մամիկոնեան. — Այլեւս աւելորդ է խօսիլը:

Եւ Մամիկոնեան^{*)} կը ձգէ ժողովը ու կը հեռանայ : Նիսար կը փակուի :

Այսպէս կը հաղորդէ Սեպուհ :

Հնարաւոր է — մարդկային է — որ արդար զայրոյթի վայրկեաններուն անոր զբիշն Եւս սայթաբումներ ու վրիպումներ ընէ : Հնարաւոր է, որ Բարերգցի նշանաւոր Ռազմիկը իր մեծաճատոր Յուշադրքին մէջ տեղ-տեղ կը խտացնէ ներկերը եւ փոքր ինչ ծայրայեղ արտայայտութիւններով կ'որակէ Անդրանիկի նկարագիրը, բան մը, որու համար ինքն իսկ զուցէ կը զզջայ այսօր : Բայց այն բոլորը, ինչ որ կը զբէ այդ գրուածներու մասին, այն բոլորը, ինչ որ տեսանք, լսեցինք վերը յիշատակուած ժողովներու, վիճարանութիւններու, միջադէպերու ընթացքին, այնքա՞ն նման են Անդրանիկին եւ միանգամայն ճիշդ են, ինչպէս կը վկայեն Ահարոնեան, Ռուբէն եւ Ազգային Խորհուրդի անդամներէն՝ Տիգրան Բէկչաւեան :

Գարձեալ ըսենք. քինախնդրութեամբ ու չարութեամբ չէ, որ կը յիշենք մեծ Հայդուկը, որու ստուերը Պէո Լաշէզի գերեզմանատունէն դեռ շատ տարիներ պիտի ողևորէ հայ ուղմական, դադափարական երիտասարդութիւնը : Ոչ. անյիշաչար արամուի՞թեամբ է եւ խորունկ մեկամաղձով՝ որ կ'արձանագրենք այս տխուր իրողութիւնները, —

^{*)} Մոսկուայի հինաւուրց եւ հանրածանօթ զործիչը, որու անհատական ջանքերով ստեղծուեցաւ «Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէ» անունով հսկայ կազմակերպութիւնը Թուրքաց Հայաստանի վերածնութեանը նպաստելու համար :

կ'արձանագրենք, որովհետեւ անոնք խորապէս կ'ա-
 լեկոծէին Մուրատի եւ այլ զինակիցներուն սիրարը
 եւ որովհետեւ անոնք կոչուած են լոյս սփռելու այն
 հեռաւոր եւ բախտորոշ օրերու շատ մը կնճռոտ
 խնդիրներուն ու յարաբերութիւններուն վրայ :

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵՆԷՆ Յ Ե Տ Ո Յ

Ռուս բանակի փախը ուղղմանակատէն — Հայութեան տագնապը — Ազգային բանակ — Հայ վարիչներու հիմնական մտահոգութիւնը — Գիմադրել եւ ժամանակ շահիլ — Գէպքերը երզնկայի շրջանին մէջ : Բրդական դաւեր եւ նոր վտանգի մղձաւանջ — Մուրատի յուսահատ քնիչքները :

Եկաւ Ռուսական Յեղափոխութիւնը (Փետր. 1917 թ.) : Դեռ նախ քան բուլշեւիզմի յաղթանակը՝ սկսուեցաւ արդէն սոցիալ-դեմոկրատիկ կազմալուծումը : Ռուս զօրքը, յոգնած, գազազուած երեք տարուան անդուլ կռիւններէ՝ սկսեր էր ամօթալի փախուստ մը սոցիալ-դեմոկրատներէն — դէպի տուն :

Հայու կոյր բախտէն բոլոր շարաշուք պատահարները կը համախմբուէին, կը գործակցէին՝ ահոր դատը վտանգելու համար... Դեռ բուլշեւիկեան յեղաշրջումէն առաջ, մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայիչ վիշի հայաստանի փոխարքայութեան օրով, շարք մը ծանր հարուածներ հասեր էին արդէն թուրքահայոց ազատութեան գործին : Ռուսներու ձեռքով գրաւուած շրջանները, Էրզրում, Տրապիզոն, Երզնկա եւայլն, լեցուեր էին ուսու վրացի թրքամուս հայաստանի, զինուորական եւ քաղաքացիական բարձր պաշտօնեաներով, որոնք շարունակ կը

դաւէին հայոց դէմ : Մեր ձեռքը հասած մէկ երկու հակիրճ տեղեկագիրներ մօտաւոր զաղափար մը կուտան այդ նորանուաճ վիլայէթներու մէջ ստեղծուած կացութեան մասին .

Հայ Բանակի սպաներէն , Տիգրան Գեւոյեանց , որ այժմ Նիւ Նորք կը գտնուի , հետեւեալը կը պատմէ այն զարհուրելի պայմաններու մասին , որոնց մէջ կոչուած էր գործելու Սերաստացի Հայդուկը , բոլշեւիկեան յեղաշրջումէն առաջ եւ անկէ յետոյ :

Կը զետեղենք զրեթէ ամբողջութեամբ իր պատմածը , որ քանի մը կէտերու մէջ չի ներդաշնակուիր ուրիշ ազրիւրներու հետ , բայց կը պարունակէ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ :

«Մուրատի հետ առաջին անգամ ծանօթացայ , երբ նա Սամսոնէն ճեղքեց Սեւ Մովր եւ հասաւ Պաթում :

Երզնկայի զրաւուելէն երեք օր վերջը , Կովկասեան Բանակի Ընդհանուր Սպայակոյտի կողմէ զընացի էրզրումէն Երզնկա , վարելու համար Կովկասեան Բանակի Հետախուզական գործը : Որովհետեւ Երզնկան կեդրոնական զիրք ունէր եւ հարկ էր լաւագոյն կերպով հետախուզել տաճկական ուժերու դասաւորութիւնն ու շարժումները ամբողջ ճակատի վրայ :

Ռուսական 2-րդ Գօլ-Օրտուն (Քորփուս) զրաւած էր Երզնկան , որուն հրամանատարն էր թաթարական ծաղում ունեցող , բայց քրիստոնէացած զօրավար Կալիտին , իսկ ասոր սպայակոյտի պետն էր Զօրավար Լաստոչկին : Բնականաբար , Զօր . Կալիտին չէր կարող մոռնալ իր արիւնհակիցները եւ ամէն մի քայլափոխի կ'արտայայտուէր անոր թրքասի-

բութիւնը, որ չէր կարող չյանգիլ հայասեցութեան : Անոր առաջին գործն եղաւ, Երզնկան գրաւելէ վերջը, նշանակել, որպէս ոստիկանապետ, թրքահայաստակ մահմետական վրացի մը : Ըստ սովորութեան, ուր որ ուսնները գրաւած էին, ամենուրեք տաճիկները կը թողնէին լայն կազմակերպուած թրքական լրտեսներու ցանցեր : Աւելի լայն ցանցեր էին ձըգուած տաճիկներու կողմէն Էրզրումի եւ մանաւանդ Երզնկայի շրջանում :

Այսպէս, թուրք բանակը, Երզնկայի մէջ, որպէս լրտեսութեան կազմակերպիչ, թողել էր գնդապետ Խայրի պէկը : Զօրավար Կալիտին, Երզնկան գրաւելէ անմիջապէս յետոյ, Խայրի պէկը նշանակեց քաղաքագլուխ (Պէլէտիյէ Բէխի) ու անոր յանձնեց Քաղաքապետարանը կազմելու պաշտօնը : Եւ Խայրի պէկ հոն մնացած թուրք բանակի զանազան ճիւղերու սպաներէն կազմեց Քաղաքապետարանի ամբողջ պաշտօնէութիւնը :

Թրքական լրտեսութեան կեդրոնը դարձաւ, Էրզրումէն վերջ, Երզնկան : Եւ ամբողջ գաւառին մէջ, իւրաքանչիւր գիւղամասում, նստած էին մէկ-մէկ թուրք սպաներ ու անարգել կը զրկէին իրենց սուրհանգակները թուրք բանակների շրամանատարութեան :

Պաղտատի ճակատէն մինչեւ Խնուս-Փալէի գիծը, տեղաւորուած էր տաճկական 2-րդ բանակը, իսկ Խնուսէն մինչեւ Տրապիզոն գծի վրայ՝ 3-րդ բանակը : Լիազօրուած էի հետախուզութիւնը վարելու միմիայն տաճկական հողի վրայ եւ թուրք ուժերի վերաբերեալ, ուստի կան գրաւման սահմաններէն դուրս : Իսկ ուստական թիկունքի հակահետա-

խուզութիւնը կը վարէր ուրիշ սպայակոյտի ռուս զնդապետ մը: Իրաւունք չունէի ռեւէ կերպով, խառնուելու այդ հիմնարկութեան գործունէութեանը: Կը շարունակէի հետեւել ամբողջ անցուղարձին եւ ժամանակ առ ժամանակ կը տեղեկագրէի Կովկասեան բանակի սպայակոյտին: Բայց իմ բոլոր տեղեկագիրներս անհետեւանք կը մնային, որովհետեւ էրզրումը գրաւող Գեներալ Կալիտին շատ զօրաւոր էր...

Ի՞նչ էին Կալիտինի եւ Սայրի պէյի փոխ-յարարերութիւնները:— Սայրի պէյ համարեա ամէն գիշեր, իր սեփական կառքով թուրք աղջիկներ կը տանէր ծերուկ Կալիտինի մօտ եւ առաւօտները իր կառքով յետ կը բերէր անոնք: Այդ «մտերմիկ յարարերութեան» շնորհիւ, Սայրի պէյն ալ ամէն ինչ էր եւ ամենակարող՝ Երզնկայի շրջանին մէջ:

Թուրքիայէն փախչող, կոտորածէն ազատուող հայերը երբ Երզնկայի փողոցները կը պտրտէին, նա ձերբակալել կուտար եւ հրաման կը հանէր աքսորելու Ռուսաստանի խորքերը:

Մուրատ այդ ժամանակ Երզնկա էր: Նա իր մազերը կը փետաէր կատաղութեամբ, տեսնելով ռուս «ազատարար» բանակի պետին վերաբերմունքը հանդէպ Հայ բեկորներուն, իր զգուանքը կը յայտնէր Կալիտինի ու Սայրի պէյի մասին եւ միջոց կը փնտռէր վերջ տալու այդ խայտառակութեանց:

Յարաբերութիւններ կը մշակէինք Տէրսիմի քիւրտ ցեղապետներուն հետ, տալով նրանց նուէրներ, օգտագործելով զանոնք հետախուզութեան համար: Բացի Քզիի շրջանի ցեղապետ Մէհմէտ աղայից, որ տաճիկների կողմն էր (որովհետեւ ռուս-

սական յառաջխաղացման միջոցին կազաքները իր կինը բռնարարեր էին), Տէրսիմի ցեղապետներուն հետ լաւ յարաբերութիւն ունէինք, եւ նրանց միջոցով Մուրատին յաջողուեց բերել տալ Երզնկա, Տէրսիմի վրայով, բազմաթիւ հայեր: Մուրատ հին կապեր ու ծանօթութիւններ ունէր քիւրա ցեղապետներուն հետ, բան մը, որ շատ նպաստեց հայ գերբու ազատագրութեան գործին:

Ի՞նչպէս կը կատարուէր հայերի ազատագրումը:

Հետախոյզներ կը զրկուէին քիւրտերու մօտ, Հայերը բերելու համար: Եւ անոնք զալիս էին հետախոյզների հետ, երբեմն մեծ խումբերով: Քանիքանի անգամ գններալ Կալիտին հրահանգ է տուել սահմանապահ զինուորներին արգիլելու հայերի անցքը դէպի ուստական սահմանը, բայց մենք միշտ յաջողել ենք այդ հրահանք անմիջապէս փոխել տալու, յենուելով հետախուզութեան անհրաժեշտութեան վրայ, այդ մարդկանց շնորհիւ:

Բոլոր փախստականներին կը հարցաքննէինք եւ ամէն օր իրազեկ էինք այս կամ այն հայի ձերբակալման մասին, կամ Մուրատ լուր կուտար: Որպէս հետախոյզ, բանաէն արձակել կուտայինք եւ մեր բաժանմունքի հովանիին տակ կը վերցնէինք:

Զօր. Կալիտին չէր բաւականանար միայն Խայրի պէյով: Նա նշանակեց ուսու գնդապետ Յալիկովին, ծագումով մահմետական չէրքէզ, որպէս Տէրսիմի գաւառապետ: Իսկ իշխան Պատժէմուկովին, նախկին ուստական փոխ-հիւպատոս, կրօնքով մահմետական. դարձեալ Կալիտինի կողմէ նշանակուեցաւ Քորփուսի շտապի անուամբ գիւանազիտական յա-

բարերութիւններ վարելու Տէրսիմի քիւրա ցեղապեաներուն հետ : Այդ երկուսին յանձնուեցաւ միաժամանակ վարելու հետախուզական գործը Քորթուսի Շտապի կողմից :

Այդ միջոցին Երզնկայի զիմաց, Քէմախի ճակատում գտնուող Տորդ գնդի հրամանատար Մուսթաֆա Վէֆա պէյը, Սայրի պէյի նամակ-հրահրին վրայ, «կը փախչի» թրքական բանակից եւ հասնելով Երզնկա պատմութիւններ կը յերկրէ թէ «ինքը հակառակ է Իթթիհատական կառավարութեան եւ այդ պատճառով փախել եկել է Երզնկա ու կ'ուզէ օգտակար լինել ուսաներուն, վրէժ լուծելու համար Իթթիհատականներէն եւայլն» :

Եւ ի՞նչ կը կարծէք : Մուսթաֆա Վէֆա պէյը զօր. Կալիտինի կողմէ նշանակուեցաւ որպէս օգնական իշխան Պատթէմուկովի ու գնդապետ Յալիկովի եւ բազմելով Տէրսիմի սահմանազլխի մէկ գիւղի մէջ «հետախուզութեամբ» կը զբաղի, բայց որո՞ւ օգտին... Այդ լրտեսական ցանցի աշխատանքներուն լուսարանութեան մէջ շատ խոշոր դեր կատարեց Մուրատը, բայց պաշտօնապէս բոլորս ալ անգոր էինք սեւէ քայլ առնելու այդ անձերու դէմ :

Մուրատ եւ ես «բարեկամական» յարաբերութիւններ կը պահպանէինք գնդապետ Մուսթաֆա Վէֆա պէյի հետ, որ գինիի ու քէֆի սիրահար էր : Եւ օր մը, երբ նա «արձակուրդով» Թիֆլիս էր գլնացել, Մուրատ, որ այդ միջոցներուն նոյնպէս Թիֆլիս էր, քէֆի ժամանակ չուան մը անցուց Մուսթաֆայի վիզը եւ նետեց զայն Քուռ գետին մէջ...

Երբ սկսուեցաւ ուսական Յեղափոխութիւնը,

ևս Կովկասեան բանակի սպայակոյտի հակա-հետա-
խուզական բաժանմունքի պետ նշանակուեցայ :
Այդ միջոցին էր որ պարզուեցան Երզնկայի շրջանի
Թուրք լրտեսական գործունէութեան բոլոր մանրա-
մասնութիւնները :

Սորհրդակցութեամբ և օժանդակութեամբ
Մուրատի ու իր ընկերներու, ձերբակալուեցան էր-
զըրումի և Երզնկայի շրջանում մօտ 800 հոգի (ա-
կանաւոր Թուրքեր), որոնք կը մեղադրուէին փաս-
տաթուղթերով, որպէս թրքական լրտեսներ և բու-
լորը տարուեցան Թիֆլիսի Մետեխի բանար, ուր
Արտակարգ Դատարանի կողմէ տասնեակ քննիչներ
յատկապէս զբաղած էին այդ գործի քննութեամբ :

Դժբախտաբար, երբ Թիֆլիսի կառավարու-
թիւնն անցաւ վրացիներու ձեռքը, վերոյիշեալ բան-
տարկեալները, վրացիներու կողմէ ազատ արձակ-
ուեցան բանէն :

Յեղափոխութենէն քանի մը ամիս վերջը, զօր .
Կալիտին հեռացաւ և անոր տեղ նշանակուեցաւ
2-րդ Քորփուսի հրամանատար զօր . Լիախօֆը : Այդ
այն Լիախօֆն էր, որ երբ Թեհրան կը գտնուէր, որ-
պէս պարսից կողակների մարզիչ, զինաթափ եղած
էր Յիբեմի կողմէն, երբ սա Ղազվինէն արչաւելով,
զբաւեց Թեհրանը . այդպիսով Լիախօֆը հիմք ու-
նէր հայատեաց լինելու և այդպէս ալ կը ճանչըց-
ուէր : Բայց, ընդհակառակը, երբ տեսաւ ռուս զօր-
քերի բարոյալքումը, յեղափոխութեան պատճառով,
քանի քանի անգամ կանչեց ինձ ու Մուրատին և ար-
տասուքը աչքերին, միջոցներ կը խորհէր ռազմա-
ճակատը պահպանելու սոսկ հայկական ուժերով :

Այդ ժամանակ էրզըրումի մէջ էր Կովկասեան

բանակի սպայակոյտը: Զինուորական հրամանատարն էր զերման ճակատից փոխադրուած նախկին ուսական Յ-րդ բանակի հրամանատար զօր. Օդիշիլիձէ, ազգով վրացի: Որովհետեւ նա կասկածի տակ էր արեւմտեան ճակատին, ինծի յանձնարարուած էր զգուշութեամբ, զազանի կերպով հետեւիլ նրա շարժումներուն:

Նոյն միջոցին ուսները սկսան հեռանալ էրզըրումից: Մեզ յաջողուեցաւ բռնել Օդիշիլիձէի մէկ նամակը, ուղղուած Վէհիպ փաշային, որ թրքական Յ-րդ զօրարանակի հրամանատարն էր: Այդ նամակի մէջ, Օդիշիլիձէն, հաղորդելով, որ իր քոյրը ամուսնացած է թուրք բժիշկի մը հետ, որ կը գանուէր այն ժամանակ Սերաստիա, կը շեշտէր, որ ինքը ազգութեամբ վրացի է, ինսամիական կապերով կապուած է թուրքերի հետ եւ կը հասկցնէր նամակին մէջ, թէ իրենք (ուսները) էրզըրումէն պիտի քաշուին եւ պիտի թողուն տաճկական բանակին մեծ քանակութեամբ պարէն ու ուղմանիւթ:

Օդիշիլիձէի հովանաւորութեան տակ կը գանձուէր էրզըրումի մէջ կովկասեան թաթար Բարեգործական ընկերութեան պետը, Սէյիտով: Ան ալ կը զրաղէր «բարեգործութեամբ», այսինքն լրտեսութեամբ ի նպաստ թուրքերու...»

Ահա թէ ինչպիսի մթնոլորտի մէջ ձեռնարկուեցաւ թուրքահայաստանի գրաւուած նահանգներու վերաշինութեան աշխատանքին, որու հոգին էր Մուրատը...

* * *

Դէպի տո՛ւն... Կը հնչէր Լենինի յեղաշրջումէն յետոյ, զգուելի կարգախօսը ոռւս զինուորներու

և սպաներու մէջ՝ կովկասեան ահագին ճակատի մէկ ծայրէն միւսը...

Հոսանքն ստացաւ զանգուածային, տարերային բնոյթ, 1917-ի Հոկտեմբերէն ի վեր, երբ բոլշևիզմը տարաւ լիակատար յազթանակ: Միլիոնաւոր զինուորները, Լենինի կոչերէն խանդավառուած, անկարգ, յախուռն ու խելայել, կը լքէին պատերազմի դաշտը: Աննախընթաց ողբերգութիւն մըն էր, որ կը պայթէր լայնածաւալ Ռուսաստանի զըլխուն, ողբերգութիւն մը, որ բազմաշարժար հայութեան համար կը ստանար ճշմարիտ օրհասի կերպարանք:

Հայ ժողովուրդը այնուհետև պիտի խորհէր իր սեփական միջոցներով պաշտպանել կովկասեան լայնատարած ճակատը: Նա պիտի կազմակերպէր իր ազգային բանակը: Նա տուեր էր արդէն ուսւ բանակին 1914 թուականէն ի վեր 150,000-է աւելի զինուորներ, որոնք կոուեր ու կոտորուեր էին մեծ մասամբ արեւմտեան, աւստրօ-գերման ճակատներու վրայ: Այժմ հայութիւնը հանդէս կուգար իր որոյն բանակով, որպէս արդէն պատերազմող կողմ, որպէս պատերազմող պետութիւն՝ իր մեծ Դաշնակիցներու կողքին:

Եւ սակայն — այդ Դաշնակիցներէն հազարաւոր մղոններ հեռու, անոնցմէ զատուած ու լքուած ... Իրապէս զարհուրելի էր վայրկեանը:

Առջևը՝ թուրքը, թիկունքը՝ թաթարը, միւս հարեւանն ալ՝ չէզոք, անբարեհաջակամ վրացին...

Եւ, այնուամենայնիւ, այդ դժոխային օրերուն անգամ, չյուսալքուեցաւ համաշխարհային պատմութեան այդ խորթ զաւակը, բոլոր դաւերու և

հողմերու մշանջինաւոր ճարակը — հայ ժողովուրդը :

Չուրկ ամէն միջոցներէ, զուրկ ամէն աջակցութենէ, իսպառ մեկուսացած, իր վախաբազուկներուն միայն յենուած՝ նա կրցաւ լաւ-վատ ճակատել անցքերուն, պաշտպանել ուսններէն լքուած դիրքերը, յամառօրէն եւ արիարար կուրծք տըլաւ իր բազմապիսի ոսոխներուն, կռուեցաւ ու արիւնեցաւ ամբողջ եօթն ամիս եւ ընկաւ պարարւած՝ Ընդհանուր Զինադադարէն ու պատերազմի վախճանէն երկու ամիս առաջ, երբ տաճիկները Բազու մտնելով՝ սպառեցաւ հայ ռազմիկներու դիմադրութիւնը (1918 թ. Սեպտեմբեր 15) եւ երբ, սակայն, շնորհիւ եօթն ամսուայ այդ դիմադրութեան ամբողջ զծի վրայ, մասնաւորապէս Մարդարապատի, Ղարաքիլիսէի, Ղարաբաղի եւ նոյն Բազուի ճակատներուն, շնորհիւ մարդկային եւ նիւթական անլուր զոհարերութեանց, ստեղծուած էր արդէն Մասիսի ստորոտներուն Հայկական Ազատ, Անկախ Պետութիւն մը, վեց դարու գերութենէն յետոյ — հայոց առաջին Հանրապետութիւնը (1918 թ. Մայիս 28) : Կուի մըն էր, որ թրքական ոյժերու մէկ մասը շղթայելով, ուշացուց ամբողջ եօթ ամսով Անդրկովկասի նուաճումը թրքօ-գերման ոյժերու ձեռքով — հանդամանք մը, որ չէր կարող չանդրադառնալ ընդհանուր պատերազմի ճակատադրին վրայ՝ ասիական ռազմադաշտին մէջ :

* * *

Ռուսաց զօրքը, ուրեմն, կը կազմալուծուէր եւ կը վախչէր՝ թրքահայաստանէն, — Ռուսաստանի նոր, կարմիր վարիչներու թելադրանքով — եւ այդ վախը արագացնելու նպատակով թուրք կառավա-

բութիւնն ալ փութաց զինազազար յայտարարել: Դիւրի՛ն էր, ի հարկին, հետազային ունէ պատըր- ուակով խախտել այդ զինազազարը եւ վերսկսիլ յարձակումները: Թ՛շնամին, անշուշտ, շատ լաւ տեղեակ էր բոլշեւիկեան յեղափոխութեան անմիջական հետեւանքներուն, դիտէր, որ ահագին ոռուս բանակը, որ երեք տարուան արիւնայի ու յաղթական կռիւներով զբաւեր էր շարք մը վիլայէթներ՝ Վան, Էրզրում, Տրապիզոն, Պիթլիս, Երզնկա քաղաքներով, արագ-արագ կը շոգիանար եւ անոր տեղը կը բռնէր փոքրիկ հայ զօրաբանակ մը, զօրնազարբէկեանի հրամանատարութեան տակ, ունե- նալով իբրեւ օգնական կամաւորներու վաշտերը՝ առաջնորդութեամբ զօր. Անդրանիկի:

Թուրքերը կը դաւէին, Թրքահայաստանը կը պարսպուէր, հայկական դատը նորէն — ու այս ան- դամ, բոլշեւիկեան անիծապարտ, աշխարհաւեր յորձանքի շնորհիւ — կը հասնէր սառուցեալ կէտին, եւ ամենէն խոցելի շրջանը Երզնկան էր, ուր կը դործէր դնդապետ Մօրեկին հետ Սերաստացի Մուրատը, իր անձնուրաց կտրիճներու լեզէոնով, որուն եւ վերապահուած էր, մօտալուս նահանջի օրե- բուն, ամենէն ցնցող Ոգիսականը:

Մուրատի այդ ժամանակաշրջանի գործունէու- թեան մասին հետաքրքրական եւ մանրամասն տեղե- կութիւններ կան Ֆրէզնոյի մէջ հրատարակուած (1921 թ.) գրքի մը մէջ, Ռուս եւ Թուրք Զինադա- դարը խորագրով, հեղինակութիւն Արամ Ամիր- խանեանի, որ եղեր է ըստ երեւոյթին՝ Երզնկայի շրջանին մէջ: Մեր տեսութիւնը ամբողջացնելու հա- մար, կ'օգտուինք նաեւ այդ աղբիւրէն, յիշատակե-

լով միայն ամենէն կարեւորները Հայդուկի աշխատանքներէն :

Զօր. Լիախով (որ յետ կանչուած էր եւ ցաւով ձգեց ռազմաճակատը) մեկնելէ առաջ փափաք յայտնեց, որ հայերը անմիջապէս կազմակերպուին եւ ռուս զօրքի ձգած թափուր դիրքերը զբաւեն : Մուրատ անոր խոստացաւ, որ իսկոյն կը ձեռնարկէ տեղական ոյժերը կազմակերպելու : Եւ յաջորդ օրն իսկ ժողովի հրաւիրեց տեղւոյն Ազգային Միութեան անդամները, որոնց յայտնեց Լիախովի փափաքը : Ամէնքը որոշեցին միահամուռ ջանքերով կազմակերպել ինքնապաշտպանութեան գործը :

Հայդուկը իր տրամադրութեան տակ ունէր սերաստացի երեսուն կարիճ երիտասարդներ, որոնք Զինդազարէն առաջ ամբողջ մէկ ու կէս տարի Սերաստիոյ լեռներուն մէջ կռիւններ մղած էին թուրքերու դէմ : Տեղւոյն ռուսահայ սպաններուն հետ ձեռնարկեց զինելու եւ համախմբելու կռուի ընդունակ բոլոր հայերը : Ազգային Միութեան հետ պաշտօնապէս կոչ ըրաւ պատանի հասակէն մինչեւ 70 տարեկան այրերուն հաւաքուելու Ադգ. Առաջնորդարան :

Այդ կոչին վրայ Դեկտեմբեր 2-ին բոլոր հայերը լեցուեցան Հայոց Առաջնորդարանի ընդարձակ հրապարակը : Այդ օրը Տրապիզոնի ճակատին վրայ գտնուող ռուսահայ զինուորներէն 200 հոգի եւս հասան Երզնկա : Իմանալով, որ Երզնկայի հայութիւնը պիտի չլքէ իր դիրքերը, ռուսահայ զինուորները փափաք յայտնած էին ընկերանալու իրենց ազգակիցներուն :

Դեկտեմբեր 3-ին Մուրատ իր նժոյգով դիմաւորեց հայ զինուորացուներու բազմութիւնը Քրիս-

տինեաց Աղջկանց վարժարանի հրապարակը եւ ձիւնն վրայ նստած, հետեւեալ ճառը խօսեցաւ .

«Հայրենակիցնե՛ր, ամէնքդ ալ լսեցիք ուսուցիչ բանակներու միջեւ կնքուած զինագաղաթի մասին, լսեցիք նաեւ պ. Արշակ Ջամալեանի (Թիֆլիսի մարմիններու կողմէն) տուած երաշխիքները . . . Եթէ այսպիսի յարմարագոյն պատեհութենէ ալ չկարենանք օգտուիլ հայերս, մեր ձեռքով պիտի բանանք ազգին զերեզմանը: Այսօրուրնէ սկսեալ ամէն մի հայ, որ զէնք կրելու կարողութիւն ունի, զինուոր է եւ պարտաւոր է ծառայելու ազգին, պաշտպանելով հայրենիքը»: (Ա. Ամիրխանեան, Ռուս եւ Թուրք Զինագաղաթը):

Մեծ խանդավառութիւն կը տիրէր ամէն կողմ եւ օրն ի բուն զինուորական մարզանքներ կը կատարուէին նորակոչներուն հետ: Վարժութիւններ կ'ընէին նաեւ Թնդանօթներու ու գնդացիներու վերայ:

Տեսակ մը հայկական կառավարութիւն էր հաստատուած Երզնկայի մէջ, ուր Մուրատը ստանձնած էր ներքին գործոց եւ միանգամայն պատերազմական նախարարութիւնը: Իրրեւ այդպիսին, նա օր մը պաշտօնական հրաւիրադրով իր մօտ կանչեց Թուրք երեւելիները, նախկին Թուրք պաշտօնեաներ ու կրօնաւորներ, որոնք թուով 30-է աւելի (կային անոնց մէջ եւ հայերու ջարդարարներ), ընկճուած, դողալով ուղեւորուեցան հայ ռազմական Առաջնորդին մօտ: Գացին եւ Թրքական Բեմէնեաներով հաւատարիմ հպատակութիւն խոստացան հայ նորակազմ կառավարութեան: Մուրատ քաղաքավարութեամբ ընդունեց զանոնք եւ հետեւեալ յայտարարութիւնն ըրաւ .

«Հայերն ու թուրքերը այս երկրի հարազատ գաւազներն են, մեր եւ ձեր նախահայրերը դարերով միասին ապրած են, անոնց մէջ ասելու թիւն եւ ոխ դոյութիւն չունէր... Թուրք կառավարութիւնը այս վերջին քառորդ դարու ընթացքին շատ նեղութիւններ տուաւ հայերուն, բայց ատոր պատասխանատուն դուք չէք: Էնվեր եւ Թալէաթ ուղեցին հայերը բնաջինջ ընել, բայց չյաջողեցան... Այժմ մոռցած ենք այդ ամէնը եւ ձեզի հետ պիտի վարուինք սիրով ու քաղցրութեամբ:

«Այսօրու ընէ սկսեալ, հոս ապրող թուրքերը հպատակ էք հայ կառավարութեան... Մի՛ խորհիք, թէ մեր ոյժերը անբաւական են պահելու այն դիրքերը, զոր լքեցին ռուսներ: Կը պատուիրեմ, որ կատարեալ հնազանդութիւն ցոյց տաք...»

Մուրատ պատուիրեց, որ բացուին մզկիթները եւ թուրքերը ազատօրէն կատարեն իրենց կրօնական պաշտամունքը: Խոստացաւ ամսավճարներ ընել հօջաներուն, միւլէզիներուն եւ իւլէմաներուն, որոնք ամսականներ կը ստանային ժամանակին իրենց կառավարութենէն:

Թուրքերը մօտեցան կարգաւ եւ փափաք յայտնեցին համբուրելու Մուրատի ձեռքերը, ոմանք զօռով կ'ուզէին համբուրել անոր ոտքերը... Կրկին ու կրկին, կեղծ ժպիտներով, իրենց հաւատարիմ հրպատակութիւնը յայտնեցին եւ լսիկ-մնջիկ մեկնեցան...

Թուրքերէն գրուած պաշտօնական նամակով Մուրատ քաղաքապետ նշանակեց թուրք Եուսուֆ էֆ. եւ անոր օգնական տուաւ մէկ հայ եւ մէկ քիւրդ: Ոստիկանութեան գործը ամբողջովին յանձնեց հայերուն: Նշանակուեցաւ եւ զազանի ոստի-

կան մը — Գէորգ Չուլճեան — որուն պաշտօնն էր՝

1. — Հետախուզել այն թուրքերն ու քիւրդերը, որոնք մեղսակից եղած էին հայկական ջարդերու :

2. Արդիւել փախուստը այն թուրքերուն եւ քիւրդերուն, որոնք ճանչցուած էին իրր խողարարներ :

Գտնուեցան եւ ոստիկանութեան ձեռքը յանձնուեցան նշանաւոր ջարդարարներ, որոնք օրինական հարցաքննութենէ յետոյ, մահուան դատապարտուեցան :

Աւա՛ղ, կարճատեւ եղաւ Մուրատի դիկտատորութիւնը : Երերո՛ւն էր հայկական ռեժիմի հիմքը, թոյլ էինք մեր համբանքով, քչուո՛ր էինք իրբեւրանակ եւ շրջապատող խաժամուժը անդուլ որդայթներ կը լարէր մեր դէմ, իսկ թուրք զօրքը կը պատրաստուէր արշաւելու . . .

1918-ի Յունուարի վերջերուն — կ'ըսէ զօրավար Ղորղանեան իր մանրակրկիտ եւ խղճամիտ ուսումնասիրութեան մէջ* — Երզնկայի զօրախումբը իսպառ մեկուսացած էր, գատուած էրզրումի բերդէն 150 քիլոմեթր տարածութեամբ : Հայկական յոժերը շիտակօրէն կը գործադրէին զինադադարի բոլոր յօդուածները, բայց թուրքերն արդէն յայտնորոշ արամազրութիւն կը ցուցնէին՝ խախտելու զայն : Դեռ Յունուար 22-ի իր նամակներով, թուրք բանակի հրամանատար Վեհիպ փաշա գանգատներ կ'ուղղէ կովկասեան ճակատի Հրամանատարին, թէ իրր հայերը Երզնկայի շրջանի մէջ անգթութիւններ

*) La Participation des Arme'niens a la Guerre Mondiale (1914-1918) :

կը գործեն տեղական խալամ բնակչութեան դէմ եւ թէ ուսաները փոխարինող հայ գունդերը զփուար կարող են խաղաղութիւնը վերահաստատել այդ շըրջանին մէջ...

Պատրուակ մըն էր թուրքերու կողմէն՝ Երզնկան վերազրաւելու... Եւ իր ծրագիրը գլուխ բերելու համար, թշնամին անգամ մը եւս հրապարակ կոչեց այն ահռելի, ճակատադրական պատուհասը, որ քառսուն տարիէ ի վեր թուրքերու ձեռքին գերագոյն միջոցն եղած է հայութիւնը խոշտանգելու եւ որ մեծագոյն գերերէն մէկը խաղցած էր նաեւ 1915-ի հայկական գուլումին մէջ... Նա կոչ ըրաւ ֆիւրդերուն: Քրդական հրոսակները սկսան մին միւսի ետեւէ իրենց արշաւներն ու յարձակումները Երզնկայի մեր ոյժերու թիկունքին: Մերայինները ուժգին հակահարուածներով յետ մղեցին թուրքերու այդ կոյր գործիքը եւ ֆիւրդերը փախան, թողնելով 65 սպաննուածներ*):

Յարձակումները, սակայն չզաղրեցան: Թուրքերուն պէտք էր ամէն գնով վերանուաճել ռազմագիտական այդ կարեւոր կէտը — Երզնկան եւ ատոր համար հարկ էր քիչ-շատ լուրջ պատրուակ ստեղծել: Քիւրդ հրոսակները վերադարձան նոր ոյժերով: Մերայինք դարձեալ ճակատեցին, բայց կռուի ընթացքին մեր ինքնապաշտպան ոյժերը ստիպուած եղան մէկէն ի մէկ ուղղուիլ դէպի Երզնկա, վասնզի լուր եկաւ, թէ տաճիկ զօրքը, կը պատրաստուի յարձակում գործելու եւ թէ տեղական

*) Զօր. Ղորղանեան, Հայերու Մասնակցութիւնը Համաշխարհային Պատերազմին:

Թուրք ժողովուրդն ալ պիտի ապստամբէր Հայ բերդապահ եւ փոքրաթիւ զօրքին դէմ : Թուրքերը յիշուի կը պատրաստուէին եւ Վեհիպ փաշա վերստին — այս անգամ հեռադրով — կը զանդատի Հայերու ի դորձ դրած երեւակայական բարբարոսութիւններու մասին եւ կ'աւելցնէ, որ հարկադրուած է զօրք գրկելու՝ մահմետական բնակչութիւնը պաշտպանելու համար :

Եւ սկսեցաւ թրքական յառաջխաղացութիւնը Քեմախի կողմէն : Սկսուեցաւ անհաւասար զօտեմարտը թուրք զերակչիւ ոյժերու եւ հայկական համեստ բանակի միջեւ, որ Երզնկայի մէջ ունէր միայն մէկ հազար սուխներ եւ ընդամէնը վեց թընդանօթ : (Մնացածը յատկացուած էր հազորակցութեան զիժերու պաշտպանութեան) : Դիմադրութիւնը անյոյս էր : Անհրաժեշտ էր ըստ կարելւոյն խուսափել կռիւներէ, յետ նահանջել դէպի Էրզրում եւ որքան հնարաւոր է ժամանակ վաստակիլ, որպէսզի թիկունքին հայ բանակը կարողանար աւելի լաւ կազմակերպուիլ եւ աճիլ :

Ամիրխանեան վառ գոյներով կը ցուցադրէ կացութիւնը փախի նախօրեակին, կը պատմէ թուրքերու եւ քիւրդերու դիւային սադրանքները, կը նկարագրէ այն անել, օրհասական վիճակը, որու մէջ անյոյս կը դալարէր Մուրատ իր փոքրաթիւ ըսպայակոյտով, ապա եւ սիրտ կտրատող տողերով կը պարզէ մեր առջեւ փախի տեսարանը :

«Բոյոր ճամբաները ձիւնէն զոցուած էին եւ շրջականերէն երթեւեկութիւնը դրեթէ դադրած էր... Թշնամութիւնը հայերու եւ թուրքերու միջեւ երթալով կը սաստկանար, վհատութիւնն ու յուսահատութիւնը կը տիրէր հայերու մէջ : Ահաւոր

կացութեան առջև քանիցս հեռագիրներ տուաւ զօր. Անգրանիկին եւ Հայաստանի Ապահովութեան Սորհուրդին՝ Թիֆլիս, որ զինուորական օգնութիւն փութացնեն ղէպի Երզնկա... Ոչ մի հեռեւանք: Մուրատ պահանջեց, որ Կարին հաստատուող տաճկահայ երիտասարդները գոնէ առաջին առիթով զրկուին Երզնկա՝ փոքր խրախոյս մը բլլալու հոն ծառայող զինուորներուն, որոնք ահարեկ՝ արդէն պատրաստ էին փախչելու:

Մուրատի կոչերը կը մնային «ձայն բարբառոյ»:

Մինչ քիւրտերը կը շարունակէին իրենց գրոհը հայկական զիբքերուն դէմ:

Ահա անոնք կը յարձակին Չատ գիւղի մեր պահակաօրքին վրայ:

«Մուրատ օգնութեան կը զրկէ ձէպէճի Սարգիսը (Հաճնի ողբացեալ հերոսը) իր ձիաւորներով... Օգնութեան կը փութան եւ Կովկասցի Պօղ-Պօրուչիկ Դանիէլեանի վաշտէն 100 ձիաւորներ Քեմախցի Մխիթարի առաջնորդութեամբ: Քիւրդերը ներսէն բուռն կրակ կը բանան մեր զինուորներուն վրայ: Կը սպաննուին երկու ուսուահայ եւ հինգ թրքահայ զինուորներ: Վիրաւորները փոխադրուեցան Երզնկայի Մոսկ. Հայկ. Հիւանդանոցը:

Կոիւր երթալով կը սասկանտայ: Թշնամին ի վերջոյ շրջապատուեցաւ ու անձնատուր եղաւ: Անոր կորուստը վաթսունէն աւելի էր: Այդ յաղթութիւնը մեծ սպեւորութիւն յառաջացուց մեր բանակին մէջ: Կարճատեւ էր...

Շուտով լուր հասաւ, թէ 500 քիւրդեր կը պատրաստուին արչաւելու Չոր բերանի պահակաօրքին վրայ: Հեռագրի ու հեռաձայնի թելերը կը կտրէին,

ճամբաները կը զոցուէին, երթեւեկը կը վտանգուէր: Եւ այդ անյոյս վիճակը, թշնամու գերակշռող ոյժը կը մղէին զինուորները լքելու Երզնկայի ճակատը, հեռանալու դէպի Կարին...

Հայ զեկավարները վերստին կը փորձեն քիւրդերը սիրաշահիլ եւ անոնց հետ համաձայնութեան դաշինք մը կնքել:

Ու կը զրկեն բանագնացներ քիւրդ հեղինակաւոր առաջնորդներու մօտ:

Եւ ահա աղաներէն մէկ երկուքը կը պատրաստուին դալու Երզնկա՝ տեսնուելու «Մուրատ փաշա»յի հետ:

Ամիրխանեան, որ մէկն եղած է հայ բանագնացներէն, այսպէս կը պատմէ դէպքերը.

«Մուրատ թուրքերու եւ քիւրդ ցեղապետներու հետ վաղուց յարաբերութիւններ ունեցած ըլլալով, ծանօթ էր անոնց հոգեբանութեան ու կենցաղին: Իր կարգադրութեամբ երկու գեղեցիկ ձիերով լրծուած կառք մը զրկուեցաւ Մեղուցիկ զիւղը՝ քիւրս աղաները Երզնկա բերելու համար:

«Երեկոյեան ժամը 10-ին չորս հեծեալ հայ զինուորներու առաջնորդութեամբ, Հասան եւ Սիւլէյման աղաները, քսան քիւրդ զինուորներու հետ հասան Երզնկա եւ ուղղակի առաջնորդուեցան Մոսկուայի Հայկ. Կոմիտէի պաշտօնատունը: Հետաքրքիրներու խումն բաղմութիւն մը լեցուած էր հոն, պաշտօնատան առջեւ, տեսնելու զանոնք:

Նախ կը տեսակցին անոնց հետ զօմիսար Բաղդասարեան եւ ռուսահայ քանի մը սպաներ: Ապա տարան «փաշային» մօտ:

«Երբ քիւրդ աղաները հասան Մուրատի տան դրան առջեւ, իրենց վերարկուի կոճակները կոճկե-

լով, ձեռք կապած սանդուխներէն վեր ելան Մուրատի սենեակը, խոնարհութեամբ համբուրեցին անոր ուսերն ու ձեռքը եւ նստան իրենց ցոյց տրուած աթոռներուն վրայ:

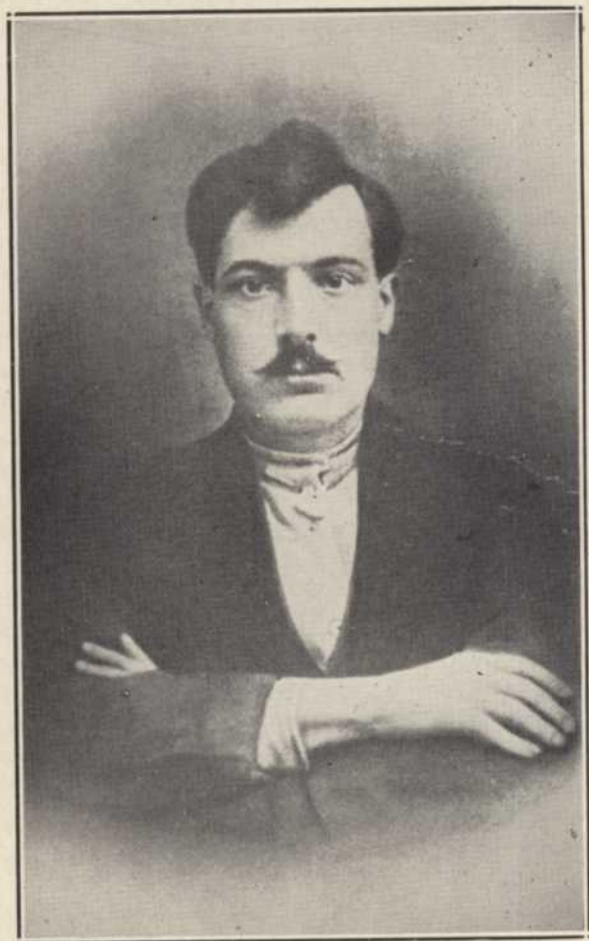
Հայ առաջնորդը դուարթ կերպով սկսաւ խօսիլ անոնց հետ, պատմելով Մուշի եւ զանազան շրջաններու մէջ նշանաւոր քիւրդ ցեղապետներու հետ իր ունեցած տեսակցութիւնները:

Եւ, թէյասեզան մը տրուելէ յետոյ, Մուրատ ձառ մը կ'ըսէ հետեւեալ պարունակութեամբ.

«Ձեզ հոս հրաւիրելուս պատճառը այն է, որ ազդարարեմ ձեզի, որ հանգիստ, խաղաղ ապրիք: Ձկարծէք, թէ մեր ոյժերը բաւական չեն ձեր ըմբոստութիւնները զսպելու համար... Մենք միայն կը խնայենք ձեզի, չենք ուզեր վնասել ձեզ, որովհետեւ ձեր բարիքը միշտ հասած է հայերուն: Այս վերջին երկու դարուն քիւրդեր ազնուօրէն վերաբերուեցան հայերու հանդէպ: Սակայն այժմ դուք չարաչար կը գործածէք մեր համակիր վերաբերմունքը եւ շարունակ յարձակումներ կը գործէք մեր պահակներուն վրայ: Ասիկա չի վայելեր եւ երկու ազգերու դարաւոր բարեկամութիւնը կը վտանդէ: Մեր բուն փափաքն է, որ իրարու հետ սիրով ապրինք եւ առիթ չտանք, որ թուրքերը մեր վրայ խնդան»:

Մուրատ, երկու ժամէ աւելի սէտք եղած յորդորները ընելէ յետոյ, խոստացաւ վարձատրել զիրենք:

Քիւրդերը իրենց նախկին պահանջը ներկայացուցին Մուրատին ալ եւ խնդրեցին, որ Եփրատի ձախ եզերքը, Տէրսիմի կողմը գտնուող բոլոր հայկական ոյժերը ետ քաշուին:

ՎԱՀՐԱՄ ՏԷՐ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ
Զմշկածագցի, նահատակուած 1918-ին:

Մուրատ տեղի տուաւ եւ անոնցմէ խոստում առաւ, որ իրենք ալ դեռին այս կողմը չանցնին: Քիւրդերը, իրենց սրտազին շնորհակալութիւնը յայտնեցին ու դուրս ելան:

Յաջորդ օրը, քիւրդ աղաներուն մէկ-մէկ ձի եւ մէկ մէկ ալ ոսկի ժամացոյց նուէր տալով, Մուրատ զիրենք ճամբու դրաւ տասնապետ Վահրամ Տէր Մանուէլեանի հետ:

Քիւրդերը մեկնեցան եւ հող, իրենց ճամբուն վրայ տեղի ունեցաւ միջազէպ մը, որ իր եղերագաւեչաական բնոյթով յատկանշական է այն օրերու մեր քառասյին վիճակին համար: Քիւրդերը, դեռ կամուրջը չհասած, ձանձիկիէն ներզնկա վերադարձող 30 ուսուհայ զինուորներ իսկոյն կը յարձակին անոնց վրայ եւ կը պահանջեն, որ անձնատուր լինին: Վահրամ Տ. Մանուէլեան կը միջամտէ, կը բացատրէ, որ հայ-քրդական դաշինք կնքելու համար եկած են քիւրդերը... Ապարդին: Զինուորները առանց ականջ կախելու այդ յորդորներուն, զինաթափ ըրին քիւրդերը եւ վերադարձուցին ներզնկա... Մուրատ այս լուրը առնելուն պէս, զայրացած ձի նստաւ ու փութաց դէպի կամուրջը՝ քիւրդերը ազատելու: Եւ երբ կը բարկանար ուսուհայ զինուորներուն վրայ, անոնք կը պատասխանէին.

«Մեզ համար թուրք, քիւրդ մէկ բան ա, հերն անիծած թուրքին էլ, քիւրդին էլ, մենք սրանց բաց չենք թողնիլ»:

Մուրատ զփուարութեամբ կարողացաւ համոզել զինուորները, որ քիւրդերն ազատ թողուն:

Քիւրդ աղաները ահ ու դողի մէջ սկսան համբուրել Մուրատի ստքերն ու ձեռքերը, խնդրեցին,

որ իրենց բոլոր նուէրներն ու զէնքերը ձգեն զինուորներուն, միայն խնայեն իրենց կեանքին:

Շուտով, արուած նուէրներով ու զէնքերով կրկին ճամբու դրին քիւրղերը, որոնք կամուրջն անցնելէ յետոյ ըսած էին.

«Ասիկա խաղ մըն էր Մուրատի կողմէն, որ կ'ուզէր մեզ սպաննել տալ կամուրջին մօտերը»:

Եւ ահա Մուրատը դեռ տուն չհասած, լուր տուին իրեն, թէ 300 զինուած քիւրղեր, Բթառիճ եւ ձիւթի զիւղերու թուրքերուն հետ եկած, ապաստանած են քաղաքի մուխթարներու տուները... Նոր յարձակում կը պատրաստուէր...

Մուրատ, քաղաքապահ զինուորներու հրաման տուաւ, որ ամէն միջոց ձեռք առնեն՝ զանոնք ձերբակալելու: Եւ երբ զինուորները կը պատրաստուէին յարմար զիրքերէ յարձակում ընելով ձերբակալել զաւաղիրները, քանի մը քիւրղ մօրուսաւոր ծեր աղաներ, առաջնորդութեամբ Բիզա աղայի, կուզան Մուրատի քով: Վերջինը յարզանքով ընդունեց նաեւ անոնք եւ սուրճով հիւրասիրելէ վերջ, հարցուց իրենց Երզնկա գալուն նպատակը:

Ատոնք Դերջանի քիւրղերէն Փըրըզանցի Մէմիշ աղայի մարտիկներն էին, որ լսած ըլլալով Տէրսիմի քիւրղերուն նուէրներ արուած ըլլալը եւ հաշտութիւն կնքուիլը, իրենք ալ եկած էին նոյն ակնկալութեամբ...

Այդպէս ալ ըսին:

* * *

Դիւրին է երեւակայել այն ողբերգական վիճակը, որու մէջ կը գտնուէր մեր Ռազմիկը: Անշուշտ, նա այնքան միամիտ չէր, որ հաւատար քիւրղ աղաներու բարեկամական յայտարարութիւններուն. կը

ձեւացնէր միայն, թէ կը հաւատար... Միջոց մըն էր ձգձգելու, դիմանալու, միջոց մըն էր ժամանակ շահելու...

Աղաները սրտի խորքին մէջ կը մնային հայոց սխերիմ թշնամի: Երբեմն նոյնիսկ սինիքօրէն կը յայտարարէին այդ: Օր մը Տէրսիմի աղաներէն մէկը, Պաքօ աղա, Մուրատի բացակայութեանը, ամբողջ ճառ մը խօսեցաւ հայերուն, լի ծանր ամբաստանութիւններով ու սպաննալիքներով:

Հայերն, անշուշտ, ազատագրուած վիլայէթներու մէջ, ի տես կատարուած սարսափներու, երբեմն բուն արտայայտութիւններ տուեր էին իրենց բնական ցասումին ու ատելութեան հանդէպ ջարդարար ժողովուրդներու եւ իրենք ալ տեղ-տեղ նիւթեր էին վրէժխնդրական դործողութիւններ: Այդ հանգամանքը դիւր չէր եկեր քիւրդ աղաներուն եւ ահա թէ ինչ կ'ըսէր Պաքօ աղան, չափազանցելով այդ վրէժառու դործողութիւններու ծաւալը:

«Կը ցաւիմ հայերուն վրայ, որ երբ նեղը կը մնան մեր օգնութեան կը դիմեն... Դուք, հայերդ, ապերախտ ու չար մարդիկ էք, Աստուծմէ չէք վախնար, փոքրիկ պատահութիւն մը երբ ինկաւ ձեր ձեռքը, անմիջապէս մոռցաք ամէն բան եւ ձեր Աստուածն ալ: Դուք լաւ գիտէք, որ հայուն պատիւը տարի ու կէս ապրեցաւ քիւրդերուն մէջ, բայց, ըսէ՛ք, գանուեցա՞ւ քիւրդ մը, որ ծուռ աչքով նայէր հայ կիներուն ու աղջիկներուն: Իսկ այժմ քառասուն օր հազիւ եղաւ որ ռուսները ձգած են Երզնէկան եւ դուք ինչե՞ր չըրիք հոն ապրող քիւրդերուն եւ թուրքերուն: Ըսէ՛ք, ձեզմէ ո՞րը իրրեւ կին իր մօտ բռնի չի պահեր քիւրդի եւ թուրքի աղջիկներ, հարսներ... Բանի քանի քիւրդեր ձեր տուները ծա-

ուայութեան կանչելով սպաննեցիք զիրենք եւ ջրհորները թափեցիք... Քանի՜ փոքրիկ մանուկներ շուկաներու մէջ ձեր ձիերուն ոտքերուն տակ կոխկրուել տուիք ու անոնց զիակաները շուներուն առջեւ ձգեցիք... Հայե՛ր, այս բաները ձեզի պիտի շփան: Մենք երկիրքը Աստուած ունինք եւ անոր օգնութեամբը նորէն դուք մեր ձեռքը պիտի իյնաք... Պէտք է ձգէք եւ հեռանաք Երզնկայէն: Եթէ Ռուսիան իրրեւ Հայաստան ձեզի կը թողու այս հողամասը, պէտք է գիտնաք, որ թուրքիան ալ մեզի քիւրդերուս կը ձգէ ոչ միայն Երզնկան, այլ նաեւ Կարինը, Վանը, Պիթլիսը... Ինչպէ՞ս կարող են թուրքը եւ քիւրդը գերի մնալ իրենց ռայա-ին, անոր հպատակութիւնն ընդունիլ: Պէտք է բոլոր իսլամութիւնը ջնջուի, որ ապա հայերը կարենան իրենց այդ փափաքին հասնիլ»:

Այսպէս կը խօսէր Պաքօ աղան: Ի դուր հայ ներկայացուցիչները կը հաւատարացնեն, որ հայութիւնը տողորուած է համերաշխութեան զգացումներով հանդէպ երկրի բոլոր ցեղերուն, որ թուրք կառավարութիւնը կը լարէ զանոնք իրարու դէմ, տարածելով շափազանցուած, սուտ ու փուտ լուրեր հայոց նկատմամբ եւայլն:

Պաքօ աղաները թէ Տէրսիմի մէջ — ուր 30 տարիէ ի վեր կ'երազէինք հայ-քրդական համերաշխութիւնը իրագործել — եւ թէ բոլոր միւս վայրերում, իրենց քարացած ուղեղներուն մէջ կը պահպանեն իշխող ցեղի հին, աւանդական մտայնութիւնը ֆլա-ի հանդէպ... Պիտի յաջողի՞ն նոր, երխասարդ, յեղափոխական քիւրդ կուռոզները արմատախիլ ընել իրենց ցեղին մէջ այդ ահաւոր մտայնութիւնը... Սպասենք եւ յուսանք:

Պարտիզանական կռիւները կը շարունակուէին ծանր կորուստներով երկուստեք :

Կը շարունակուէր եւ Մուրատի յուսահատ պայքարը միաժամանակ ներքին ճակատի վրայ — ընդդէմ զինուորներու բարոյալքման ու զասալքութեան : Դրուագ մըն ալ արձանագրենք հոս :

Մուզի օր մըն էր : Քրդական յարձակումները զիմադրաւելու համար, Մուրատ, զնդ. Մօրէլի խորհրդակցութեամբ, ճակատ դրկեր էին հազարի չափ զինուոր, երկու թնդանօթով ու չորս զնդացիրով, հրամանատարութեամբ բժիշկ Արսլանեանի, որ քաղաքապահ զինուորներու հազարապետն էր : Կռիւր վերջացեր էր հայոց ծանր պարտութեամբ, սպաննուեր էին ի միջի ալլոց երկու թընդանօթածիլոց ուս սպաներ եւ ինքը հրամանատարը, բժիշկ Արսլանեան :

Մղձաւանջային օր մըն էր շրջանի հայութեան եւ կռուող բանակին համար : Այդ անհաւասար կրօններէն յետոյ — ուր թուրք բանակը կանգնած էր միշտ քիւրդերու թիկունքին եւ շարունակ կը քաջալերէր զանոնք — այդ ցաւազին պարտութիւններէն ու կորուստներէն յետոյ եւ թուրք բանակի մօտալուտ անխուսափելի դրոհին հանդէպ, ալլ եւս տկներեւ էր որ հայկական զիմադրութիւնը այդքան անյոյս պայմաններու մէջ, հայկական հերոսութիւնը անխորտակելի պատնէշներու հանդէպ՝ չէր կարելի աւելի երկար շարունակել, ստանց վրտանդելու նոյնիսկ մնացող հայ զանգուածներու զոյութիւնը :

Չարմանալի չէ, որ դասալիքներու թիւր օր աւուր կ'աճէր : Կը լքէին կռուի դաշտը՝ թէ ոուսահա-

յեր եւ թէ թրքահայեր: Եւ ոչ բոլորը կը լքէին թուրամորթութեամբ, մեղկութեամբ:

Ահա այն տեսարանը — վերջին պարտութենէն յետոյ, զոր կը նկարագրէ մեր ահանատես հայրենակիցը. —

... «Բժիշկ Արսլանեանի եւ երկու թնդանօթածիզ ուս սպաներու դիակները ձիակառքերով փոխադրուեցան եկեղեցւոյ գաւիթը: Ժողովուրդը լաց ու կոծով խոնուեցաւ հոն: Մուրատ հրամայեց, որ շուտափոյթ, պատրաստութիւններ տեսնուին թաղումը կատարելու:

Թաղման արարողութենէն յետոյ, երբ Հայդուկը տուն կը վերադառնայ, կը տեսնէ իր դրան անջեւ հարիւրի մօտ ուսահայ զինուորներ, որոնք կը սպասէին զօմխար Բաղդասարեանի եւ իրեն:

— Ի՞նչ ունիք, տղաք, հարցուց Մուրատ անոնց:

— Մուրատ ախպէր, մենք գնում ենք տուն...

— Բայ է ճամբանիդ, կրնաք, շարժուեցէք.

— Մենք կ'ուղենք, որ ձեր հրամանով լինի:

— Եթէ մեր հրամանին կը սպասէք, մենք չենք արտօներ, ըսաւ Մուրատ եւ վեր սենեակը ելաւ զօմխարին հետ: Սենեակին պատուհանը բանալով կանչեց. «ձեր առաջնորդներէն մէկ երկու հոգի վեր թող գան»:

«Զինուորներուն մէջէն երկու խելահաս տղաքներ վեր ելան եւ պատմեցին զինուորներուն մէջ այդ շարժումն ստեղծող պարագաները:

Մուրատ իր պարզ, համոզիչ խօսքերովը հանդարտեցուց զանոնք, քաջալերեց եւ ըսաւ որ քանի մը օր եւս սպասեն: «Եթէ մէկ շաբաթէն ալ դրսէն

օգնութիւն չգայ մեզի, եւ ձեր առջեւը ինկած բո-
լոր փախստականներուն հետ միասին պիտի նահան-
ջենք Երզնկայէն»:

Զինուորները ոտքի ելան եւ ներողութիւն
խնդրելով, բաժնուեցան:

«Դեռ ասոնք չհեռացած՝ ուրիշ խումբ մը, ա-
ռաջնորդութեամբ իրենց յիւնապետին, հրապարա-
կը գալով, կանչել տուին Մուրատը: Վերջինը ե-
կաւ. «Ի՞նչ ունիք, տղաք»:

Յիւնապետ Մէլիքեան, երիտասարդ սպայ մը
առաջ գալով, ըսաւ, թէ իրենց փափաքն է, ազատ
ձգել զիրենք, որ մեկնին Կովկաս:

«Մուրատ սկսաւ լալ տղու մը պէս եւ ըսաւ.

— Ձեր հոգուն զուրպան, իմ տղերք, կը խնդրեմ
ձեզմէ, որ հոս սպաննէք զիս ու զիսկիս վրայէն
կոխտուելով շարունակէք ճամբանիդ»...

«Մուրատի այս խօսքերը յուզեցին բոլոր ներ-
կաները: Զինուորները ամէնքը միասին Մուրատի
մօտ գալով, խոստացան, որ պիտի չհեռանան Եր-
զնկայէն եւ պիտի յօժարին երթալու հոն, ուր որ
Մուրատը կ'ուզէ զրկել զիրենք»...

* * *

Յիւնապետ Մէլիքեանը հետը առնելով, Մու-
րատ գնաց Մոսկուայի Հայկ. Կոմիտէի պաշտօնա-
տունը եւ հոն ուսասճայ սպաներու հետ երկար
խորհրդակցութենէ յետոյ, որոշեցին.

Ա. Ճամբաներու վրայ հսկող պահակներու թը-
ւոյն վրայ հինգական զինուոր աւելցնել:

Բ. Թուրք թաղերու մէջ գիշեր-ցորեկ շրջուն
պահակներ եւ զինուորներ հաստատել:

Գ. Բանտարկեալները փոխադրել աւելի ապա-
հով ու յարմար շէնքերու մէջ:

Դ. Արդիւիւի իսպառ, որ թուրք կիներ եւ ազ-
ջիկներ քաղաքին մէջ իրենց տուներէն դուրս ել-
լեն, քանի որ անոնց փողոցներու մէջ թափառումը
զինուորներու կարգապահութիւնը խանգարելու
պատճառ դարձած էր միշտ, եւ անոնցմէ շատերն ալ
իրրեւ լրտեսներ կը շրջէին:

Զօրանոցի մօտ 300 զինուորները բաժնուեցան
քաղաքապահ զինուորներու շարքերուն վրայ: Ա-
սոնցմէ զատ, տասնական զինուորներ եւս զրկուե-
ցան Կամուրջի, Վաղաւերի եւ Քեմախի ճամբուն
վրայ գտնուող պահականոցներու զիրքը զօրացնե-
լու համար:

Պահ մը դադրեր էին քրդական արշաւները:

Բայց հաղիւ հազ կարելի եղաւ քաղաքին ան-
դորրութիւնը վերահաստատել, երբ լուր եկաւ, թէ
Փլիւմէրի գիծով 6000-նոց թրքական կանոնաւոր
բանակ մը, միացած քիւրդերու, կը յառաջանայ
Մամախաթուն:

Այս լուրը մեծ յուզում յառաջ բերաւ: Քաղա-
քին մէջ գտնուող բոլոր զինուորները եւ ժողովուր-
դը ահարեկութեան մասնուեցան: Մուրատ, քան
ձիւար զինուորներ կանչել տուաւ եւ հրամայեց ա-
նոնց, որ ի գին ամէն զոհողութեան կարենան ստոյգ
լուր մը առնել ճամբաներու վրայ գտնուած պահա-
կանոցներէն: Այս պատրաստութեանց մէջ յանկարծ
երկու ձիւար զինուորներ արիւն քրտինք մտած
Մուրատի քով եկան եւ խնդրեցին, որ անմիջապէս
օգնութիւն հասցնէ Չարտաղլը, քանի որ հոն գտնու-
ող 70 պահակները պաշարման են ենթարկուած:
Անոնք պատմեցին, թէ այդ գիշեր թրքական ճակա-
տէն եղած բուռն յարձակումի մը վրայ, հայ պա-

հակներբ իրենց դիրքը ձգելով, ետ քաշուած են, երեք մղոն դէպի արեւելք...

Այդ լուրերը նոր ջղային տազնապներ կը պատճառեն սերաստացի Ռազմիկին, որ, չունենալով օգնելու սեւէ միջոց, կը հեկեկար մանուկի մը պէս:

Եւ, սակայն, վերստին յաղթահարելով այդ հոգեկան տազնապները, ոտքի ելաւ ու կանչեց իր մօտը գտնուող սերաստացի հինգ կարիճներ:

— «Տղե՛րք, ձեր հոգուն մատաղ, պատրաստեցէք ձիերը եւ ընկերացէք ինձի»:

Երբ ժողովուրդը կը լսէ իր ղինուորական առաջնորդի ճակատ մեկնելու լուրը, կին, աղջիկ, երեխայ լաց ու կոծով կը վազեն անոր քով, աղաչելով, որ քաղաքէն դուրս չելնէ:

Մուրատ այս անգամ ականջ չկախեց ժողովուրդի աղերսանքներուն. բայց երբ ձի նստաւ Չարտաղլուի ճակատը մեկնելու, — նոր անակնկալ մը... Սու՛մբ մը ղինուորներ իրեն մօտ եկան ու պահանջեցին, որ նահանջի պատրաստութիւններ տեսնուին... Ըսին, թէ մէկ երկու օրուան յապաղումը զժոխային տեսարաններու առջև պիտի դնէ ղիւրենք:

Ժողովուրդը, սարսափի մատնուած, խելագարօրէն վեր վար կը վազէր...

Քիչ ետքը Չարտաղլուի պահակներն եւս, լքած իրենց դիրքերը, հասան Մուրատի քով եւ պարզեցին կացութիւնը: Թրքական զօրքը գլխեր ատեն յարձակում գործած է մերոնց վրայ թնդանօթներով ու գնդացիներով: Մերիներն ալ, խուճապի մատնուած, փախեր էին Երզնկա... Յուսալքումը տիրեց շորս կողմ: Գաղթական հայերէն շատերը

սկսան կառք ու սայլ փնտռել՝ իրենց երեխաները փոխադրելու համար :

Մուրատ, Գոմ. Բաղդասարեանի և Բժ. Պօղոսեանի հետ խորհրդակցելով, կ'որոշեն կազմակերպել նահանջը և արդ մասին կը յայտնեն դնդ. Մօրէլի, որ իսկոյն իր հաւանութիւնը կուտայ :

Կ'որոշուի չորս օր յետոյ, դիշերանց դադանի նահանջել, զինուորական հսկողութեան տակ ժողովուրդը ճամբու դնելով : Մուրատ հրամայեց կամուրջը ուղղորդել փլցնել և տրուած ազդանշանին վրայ կրակի տալ պատերազմական բոլոր միջերջները :

Նահանջի լուրը առնելուն պէս, մեր զինուորները վրէժ խնդրութենէ մղուած և սանձարձակ, կը նետուին դէպի թրքական տները և — մեր ականատես հայրենակցի ըսելով — «անօրինակ դէպքերու առիթ կուտան...»

Միւս կողմէն՝ շուկային խանութները սկսան թալանի տալ, զանազան թաղեր հրդեհի ճարակ կը դառնան. և թուրքերէն շատերը սարսափահար փախուտի կը դիմեն : Ազարդիւն կ'անցնին ղեկավարներու բոլոր ճիգերը՝ այդ սանձարձակութեանց դէմ :

12-13 տարեկան պատանիները օրական հազարաւոր փամփուշտներ պարսպ կը վատնէին... Կիներու ազազակը, մանուկներու ճիչը, զինուորներու կանչը, հրացաններու որոտը, թալանչիներու անյազուրդ աւարառութիւնները, միացած տիրող անտանելի ցրտերուն հետ, սարսուռ կ'ազդէին ամենուն վրայ :

Պէտք է հեռանալ ըստ կարելւոյն շուտ — կը

խորհէր Մուրատ — «այս վիճակով ամէնքս ալ կորսուած ենք»... կ'ըսէր:

Թշնամին կը մօտենար. թուրք կանոնաւոր բանակն էր: Թնդանօթի ձայները կը լսուէին արդէն: Նախանշանն էր թշնամու յառաջխաղացութեան:

Մուրատ քսան ձիււորներ զրկեց Քեմախի կիրճը՝ ստուգելու, թէ ո՞ր գիծի վրայ է թուրքերու յարձակումը: Ձիււորները շուտով քառասմբակ վերադարձան եւ հաղորդեցին, որ թշնամի ոյժեր արդէն գերեզմանոցին կը մօտենան:

Ահռելի էր վայրկեանը: Ձիււորները զրկելէ յետոյ Մուրատ ինք քաղաքի վերի զօրանոցները զընացած էր: Թուրքերը յանկարծակիի բերին: Հրաման տուաւ կամուրջը օդը հանելու: Բանտապահ զինուորները տակաւին լուր չունէին: Ժողովուրդը, խուճապի մասնուած, Մուրա՛տ, Մուրա՛տ պոռալով, հեւ ի հեւ դէպի զօրանոց կը վազէր:

Աղմուկ ու վայնասուն փրթած էր ամէն կողմ: Ծերեր, հնամաշ վերարկուներով ծածկուած, կիներ իրենց երեխաները շալկած, լաց ու կոծով Մուրատի քով կը վազէին:

Ոմանք իրենց կահ կարասիներէն բաժնուել չկարողանալով, վեր ու վար կը վազէին ու կը պոռային: Ծառեր երկնքի ու Աստուծոյ անէծք պոռալով, կ'իյնային խելազարի պէս:

Թշնամիին կրակը երթալով կը զօրանար եւ հըրացանի դնդակները կարկուտի պէս կը թափուէին քաղաքին վրայ:

Կին, երեխայ, ծեր, պառաւ, հիւանդ, բուռն, Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ պոռալով, շնչասպառ դէպի զօրանոցները կը վազէին: Օդը սկսած էր ձիւներ: Համազարկը երթալով կը սաստկանար...

Մուրաա եւ բժիշկ Պօղոսեան զօրանոցէն սկսան կազմակերպել նահանջի կարաւանը, հիւսիսային լեւրան ստորոտը զանուոյ նոր շինուած կառուղիով ճամբու զնելով զանոնք: Շատ քիչեր միայն ունէին ձի կամ կառք:

Յունուարի 31-ին էր, երբ նահանջի կարաւանը սկսաւ շարժիլ: Զինուորներու թիւին հետ 6000 հոգի կը հաշուուէր նահանջողներու թիւը: Քաղաքին մէջ մնացեր էին միայն 15-20 հիւանդներ, որոնք հիւանդանոցէն կարելի չեղաւ վճիտադրել, եւ քանի մը պառաւ կիներ, որոնցմէ մաս մը նախընտրած էր հոն մեռնիլ, քան ճանապարհին ցուրակն սառիլ:

Թուրք բանակը կը մանէ Երզնկա: Մերիները, բարերախտարար, հեռացած էին արդէն: Հակառակ որ հրացանաձգութիւնը դադրեր էր, քաղաքին մէջ պահուող թուրքերը իրենց տուներէն դուրս չէին ելած, կասկածելով թէ հայերը քաղաքը պարպելէ յետոյ կրակի պիտի տան:

Բայց երբ կը տեսնեն, որ թուրք բանակը դրաււած է քաղաքը, դուրս կը թափին իրենց թաղստոցներէն եւ բանտարկեալները արձակելով, կը խուժեն հայ թաղերը, կը թալանեն հոն թողուած սպրանքները եւ անգթօրէն կը սպաննեն հոն մնացող հայերը:

Ն Ա Հ Ա Ն Ջ

Գաղթականներու քափօրը Երզնկայէն՝ Կարին.—
 Նահանջի արհաւիրքներ.— Դէպքերը Էրզրումի
 մէջ.— Հայկական բարքեր.— Շփոթ ու վայնասուն.—
 — Մուրատ միշտ պատնէշին վրայ.— Զօր. Ղուր-
 դանեանի մէկ վկայութիւնը Ռազմիկի մասին.—
 Անդրանիկի քատերամուտը.— Կարին-Կարս ֆանա-
 պարիին.— Նօրէն Թիֆլիս.— Մեղադրանքներ Մու-
 րատի ու Սեպուհի դէմ.— Թափառումներ Ռուսաս-
 տանի մէջ եւ վերադարձ՝ Բագու:

ԳԵՊԻ ԷՐԶՐՈՂԻՄ...

Հայ բանակը կը քաշուէր Երզնկայէն այն գի-
 տակցութեամբ՝ որ վերստին կը կորսնցնէր Թրքա-
 հայաստանը: Եւ թշնամին կը շարունակէր հետա-
 պնդել նահանջող զօրքը, որը օրհասական ճիգեր
 կ'ընէր անհնարին խոչընդոտներուն մէջ, որպէսզի
 չընկնէր թուրքի ծուղակը, չըջատուէր Վեհիպ
 փաշայի հայակեր վոճմակներէն: Քիւրդ հրոսակնե-
 րը նոյն անսպառ եռանդով կ'աջակցէին թուրքերուն
 եւ նոյնպէս կը հալածէին փախչող հայութիւնը: Եւ
 մեր փոքրաթիւ զինուած ոյժերը հարկադրուած էին
 միանգամայն հողալու գաղթող բազմութեան կա-
 րիքները եւ շարունակ նաեւ կոուելու, յետ մղելու
 քիւրդ ու թուրք յարձակումները:

Մուրատ հող էր, տառապանքի այդ ծովին մէջ,

միշտ անձնուրաց, պարտաճանաչ զինուորի զիրքում, միշտ իր կոչման բարձրութեան վրայ. կուռի ատեն՝ միշտ յառաջապահ շարքերուն մէջ, նահանջի ատեն՝ միշտ յետնադոյն գիծին վրայ: Այդպէս պիտի ընէր եւ էրզրումէն չուելու ատեն: «Մուրատի անվահեր ձիւորները վերջինը ձգեցին քաղաքը, թուրքերու բազմաթիւ յարձակումները յետ մղելէ վերջ» — այսպէս կը գրէ զօրավար Ղորղանեան նոյն Փրանսերէն իր աշխատութեան մէջ:

Հայդուկը կը նահանջէր — վարդան Շահպաղի, Արշ. Պողոսեանի եւ այլ զինակիցներու հետ — բայց կը նահանջէր առնաբար, թշնամիէն հարիւրաւոր զոհեր յսլելով, տուներ ու այլ շէնքեր ոչնչացրնելով, գէնքի, վառօղի պահեստներ փլցնելով:

Դէպի էրզրո՛ւմ: Զօրքի հետ՝ փախտական ժողովուրդը, որ հազիւ հազ շունչ էր առեր, տուն-տեղ գրեր, անտեսութիւն կազմակերպեր: Նորէն — փա՛խ... Հայութեան մեծ Գողգոթայի տեսարաններէն մէկն էր, որ պարզուեցաւ Սերաստացի Ռազմիկի արտասուաթոր աչքերուն առջեւ: Աննկարագրելի է հազարաւոր գաղթականներու լացն ու բառաչը ձմրան բուք ու բորաններուն մէջ: Ականատես Ամիրխանեան փորձեր է նկարագրել: Կը զիմենք դարձեալ այդ միակ աղբիւրին.

«Սոսկայի էր տեսարանը: Յնցոտիներու մէջ թաղուած կիներ եւ աղջիկներ՝ սարսափահար, լալազին, ձիւներու մէջ իյնալով, ելնելով, կը հետեւէին զինուորներուն: Փոքրիկ մանկիկներ, կարծես բնազգօրէն ճիչ մը անգամ չէին հաներ ցուրտէն կարմրած իրենց չրթներէն: Երկչոտ զինուորներ, պայուսակը ուսերնին, գաղտագողի ու հապճեպօրէն կը սողոսկէին կարաւանին առջեւ անցնելու:

Շատ քիչեր կային որոնք զիւցազնարար ետեւ կեցած, կը քաջալերէին ճամբուն մնացող մանուկներն ու կիները, օգնելով անոնց, որպէսզի չբաժնուէին կարաւանէն:

Երբ Բըթառիչ զիւղի ստորոտը հասան, հոն լեռը բարձրացող քիւրդերը սկսան կրակ բանալ անոնց վրայ: Մեր զինուորները, ճամբայէն հեռու զիւրք բռնելով, դօրաւոր զիմադրութիւն մը ըրին անոնց . . . Խիստ վտանգաւոր էր Խան զիւղի առջեւի ճամբան: Երկու կողմէն սկսաւ բուռն հրացանաձգութիւն մը: Յանկարծ, վերջապահ զինուորները կը փախչին, ըսելով թէ թուրք հեծելազօրքը թիկունքէն սկսած է կրակ բանալ իրենց վրայ: Աննկարագրելի խուճապ մը յոռաջ եկաւ: Շատեր ուժասպառ կ'ընկնէին ձիւներուն վրայ: Մութը կոխեց, ձիւնը զաղրեցաւ: Պարզ ու վճիտ երկինք մը: Հիւսիսային ցուրտ հով մը կը փչէր: Քրտինքներուն մէջ լողացող հէզ ժողովուրդը բոպէ մը չէր կրնար նստիլ . . . կը սառէին: Մուրատ մթութեան մէջ ձայնեց. «Ո՞վ կայ ձեր մէջ, որ կ'ուզէ փրկել այս ժողովուրդին կեանքը, թող առաջ գայ:

Ողբացեալ Վահրամ Տ. Մանուէլեանը, Ձար բերանի պահակապետը, առաջ անցաւ.

— Ես պատրաստ եմ, Մուրատ:

Անոր հետեւեցին Սուրէն Աղաջանեան եւ որբիչներ:

Մուրատ դարձաւ անոնց.

— Ձեր հողուն մատաղ, շուտ պէտք է ճամբայ ելնէք եւ տեսնէք, թէ թշնամական արգելքներ կա՞ն մեր առջեւ:

Վահրամն ու իր ընկերները թռան, գնացին հետախուզելու ճամբաները: Անոնց ետեւէն կարաւանը

ՄՈՒՐԱՏ, Երզնկայի օրհասական կոխներէն յետոյ, 1917-ին

կը շարժէր : Լեոնեբէն հրացանի ձայներ մերթ ընդ մերթ կը լսուէին :

Հոսանքը կը շարժէր զէպի Չիլէկ : Եփրատը բոլորովին սառած էր . միայն հոսանուա տեղերէն կը լսուէր ջուրին միօրինակ զլզլոցը :

Չիլէկի կիրճին մէջ կային 180 հայ զինուոր , առաջնորդութեամբ քեմախցի Մխիթարին : Այս յանդուզն երկուսարգը , երկու ամիս անընդհատ զուուելով , իր զիրքը պահած էր թշնամու զօրաւոր յարձակումներուն զէմ :

Ամենուն փափաքն էր զէթ օր մը հանդստանալ , բայց Մուրաա արգիլեց : Երկու թնդանօթ հեան սառած , նա կը հեռուէր կարաւանին :

Հեախուզութեան համար լեռը զրկուած երկուսարգներէն մէկը վերադարձաւ՝ բերելով Վահրամ Տ . Մանուէլեանի եւ յիսնապետ Մուղզովի ըսպանութեան լուրը :

Ծանր հարուած մըն էր մասնաւորապէս Մուրատին համար , որ շատ կը սիրէր Վահրամը : Մոր հառաչ մը արձակելով , սաքի ելաւ եւ արտասանեց այս սրտառուչ խօսքերը .

«Տղաք , Վահրամի ճակատագիրը կը սպասէ նաեւ մեզի , անոր սառած մարմնին քով զուցէ պիտի պտոկին մեզմէ շատերը : Ի սէր այս փոքրիկներուն եւ ձեր քոյրերուն , զէնք վերցուցէք եւ տղամարդու պէս կուուեցէք . . . Կ'ըսեմ ձեզ . եթէ այս կիրճերուն մէջ յանդուզն ու անվախ չկրնանք կուուիլ , ամէնքս ալ կորսուած ենք» :

Մուրատի այս խօսքերուն միջոցին հեռուէն երեւցաւ սպաննուած Վահրամի արարական նժոյզը , որ ճամբէն վերադարձած , կը մօտենար կարաւանին . . .

Դերջանի լեռներու կատարներէն լսուեցին հըրացանի որոտներ: Նորէն խուճապ... Ժողովուրդը կը փախչէր այս ու այն կողմ: Խուճապը աւելի եւս սաստկացաւ, երբ Սանսարի վտանգաւոր կիրճին մէջ, Տէրսիմի բարձունքներէն սկսաւ քիւրդերու համազարկը: Ժայռերու ետեւը կձկուած, քիւրդերը անընդհատ կը կրակէին: Անոնք լաւ կը տեսնէին մեր զինուորները եւ վարժ, անվրէպ նշանառութեամբ մին միւսի ետեւէ գետին կը փռէին մեր երիտասարդները: Շուտով կռուող քիւրդերուն ճիշդ դէմը, Դերջանի շղթան ալ բռնեցին յիսունէ աւելի քիւրդեր եւ երկու կողմէն սկսան կարկուտի պէս տեղացնել զնդակները: Կիներ, երեսաններ կուլային, կը պոռային: Անոնց լաց ու աղաղակը շուարեցուցած էր ամենէն յանդուգն երիտասարդները:

Մուրատ քրտինքներու մէջ, այժեամի նման շարունակ վեր վար կը վազվզէր, զինուորներուն հրահանգ ու խրախոյս տալու համար: Մերիներու դիրքը աննպաստ լինելով, լաւագոյն դէնքը քիւրդերու դէմ կը մնար թնդանօթը:

Մուրատ կազմել տուաւ երկու թնդանօթները, եւ սկսաւ ուժբախտել քիւրդերու դիրքերը եւ քարանձաւներու թագստոցները: Տէր Ակոսով եւ Տէր Պետրոսով, ուստահայ երկու աշխոյժ երիտասարդներ, գլուխը կեցած իրենց թնդանօթի թիրախներուն, ռաս, դվա, տրի պոռալով, կը քաշէին բլթակները թնդանօթներուն: Ուէ՛ ումբ չէր վրիպեր իր նպատակէն եւ այնքան ուղիղ նշանառութեամբ ումբերը կը ծեծէին քիւրդերու անառիկ դիրքերը, որ կէս ժամէն գրեթէ յաջողեցան լուսթեան մատնել թշնամիին դիրքերը ու ցրուել զանոնք:

Վիրաւոր եւ սպաննուած, մեր զինուորներու

ԿՈՎՏԱՌՆՅԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԹՆԿՐԵԱՆ

1915-ին Ամերիկայէն կամաւոր գացած: Որպէս զինուոր կռուած է Անդրանիկի բանակին մէջ: Եղած է Մուրատի գործակից 1917-1918: Քաջարար կռուած է Սանսար Տէրէյի եւ այլ բազմարիւ կռիւներու մէջ: Նահանջի ժամանակ Եղանի պահեստի ռազմամրերը օդը հանելու առեն նահատակուած է: Տե՛ս Զօր. Անպուտի «Էջեր Իմ Յուշերէն», էջ 81-82:

Թիւր 70-է աւելի էր: Վիրաւորները պաղատագին կը խնդրէին, որ զիրենք ալ հետերնին առնեն, որպէսզի չընկնին թշնամու ձեռքը: Շատեր գետնի վրայ սուղակելով կ'աղերսէին. «Սպաննեցէ՛ք մե-

դի» : Ամէն մարդ իր գլուխը փրկելու կ'աշխատէր :

Ճամբուն վրայ տեսնուեցաւ Վահրամի զիակը , որ սառ կտրած էր : Քիւրտեր սուիններով պատուեր էին անոր գէմքը եւ վրայի հազուսաները կողոպտակեր :

Գիշերը հասան Չորս : Հոն կային քանի մը փայտաշէն զօրանոցներ , ուս րանակէն շինուած : Պահակատեղի մըն էր , ուր կային նաեւ 100 հայ զինուորներ , որ քսան օր պաշարուած մնացեր էին հոն , չրջանի քիւրղերուն հետ բազմաթիւ ընդհարումներ ունենալէ յետոյ :

Ժողովուրդը խոնուեցաւ այդ զօրանոցները , կատարեալ մթութեան մէջ , անցուց գիշերը : Լուսարացին քիւրղերը աւելի բուռն կերպով սկսան հրացանաձգութեան : Դարձեալ կուր , դարձեալ զոհեր : Ահոսի էին մեր կորուստները մանաւանդ Վժանի կամուրջին վրայ : Մօտ 500 զոհ : Առկէ զատ՝ 250—300 հոգի , որոնց ձեռքի ու ստքի մասները սառեցան եւ սրոնցմէ շատեր մեռան հետագային կարնոյ , Սարիզամիշի , Ալեքսանդրոպոլի եւ Թիֆլիսի հիւանդանոցներուն մէջ :

Վերջապէս , նահանջի կարաւանը կը հասնի կարին : Մուրատ արդէն հեռախօսով լուր առած էր , որ Սեպուհն ալ Բարերդէն նահանջելով , Աջգալէ հասած է :

Երկու ընկերները , որ անջատուած էին ամիսներ առաջ Թիֆլիսի մէջ , շուտով կը հանդիպին : Եւ այդտեղ , այդ յուզիչ հանդիպումի միջոցին , այդքան զարհուրանքներէ յետոյ՝ երբ Սեպուհ կը խնդրէ իր հինաուրաց զինակցին նկարագրել սպրած գէպքերը , կուրներն ու տառապանքները , Մուրատ ,

ԿՈՎՏՈՒՆՅԻ ԱՆԵՏԻՍ ՄՈՒՇՄՈՒԼԵԱՆ (Աւետիս Զավուշ)

1915-ին Ամերիկայէն կամաւոր գացած է: Մասնակցած է Անդրանիկի բամակի 14 կռիւներուն: Ստացած է Գէորգեան կաշքը: Եղած է Մուրատի հետ երգնկայէն նահանջելու ժամանակ: 1919-ին գացած է Կիլիկիա: Եփրեմեանի ճիւղոր խումբի խմբապետ: 1920 Օգոստոս 15-ին ձիուցնի կռիւներու ժամանակ կը սպաննուի:

Ի պատասխան, իր փոքրաթիւ կորիւններու քաջութիւնն է, որ կը ներբողէ.

— «Ի՞նչ բռնմ, Սեպուհ, ահա ասոնք են ընողը. ասոնք են կռուեր, վիրաւորուեր, տանջուեր ու մեռուեր: Ասոնց կատարած քաջագործութիւններն ալ ինձի եւ ինձ նժաններուն կը վերագրուին: Եթէ ես պատմարան լինէի, առաջին պատիւը զինուորին

կուտայի, որովհետեւ ա՛ն է հիմը, խարխալը բանա-
կի ոյժին ու քաջութեան... Եթէ ճշմարիտ է, որ
առանց հրամանատարի ղինուորը ոչինչ է, ապա
նոյնքան ճշմարիտ է, որ հրամանատարն ալ ոչինչ
է առանց ղինուորի»...

Մուրաա կը սիրէր փիլիսոփայել: Իսկ Սեպուհ
աւելի կը հետաքրքրուի անոր արկածներով ու տա-
ռապանքներով եւ կը կրկնէ իր հարցումը.

— Կոխներն անթիւ եղան, նմանապէս զոհե-
րը: Ա՛խ, այդ Չիլէկի կիրճը... Հոն շատ կարիճներ
զոհուեցան եւ մեր գաղթականութեան տառապանք-
ներն ալ անպատմելի են: Շատեր զոհ զնացին ցուր-
տին, սառնամանիքին: Կիրճին երկու կողմերը դրա-
ւած էին քիւրդերը: Մեծ կոխներով կարողացանք
ճամբայ բանալ: Անպիտան քիւրդերը դէմդ կը ցրց-
ուէին. ոչ ցուրտէն կը վախնան, ոչ բուքէն: Այդ
կիրճին մէջ զոհ տուի իմ սիրելի սուրհանդակս,
Չմշկածաղցի Վահրամը, զոր քանի քանի անգամներ
Տէրսիմ զրկած էի եւ որու միջոցով հարիւրաւոր
հայերու կեանքը փրկուեցաւ:

«Մեր ազատումը պարզապէս հրաշք է — կը շա-
րունակէ Մուրաա իր պատմութիւնը — չորս կող-
մէն պաշարուած էինք: Ճամբուն վրայ հարիւրաւոր
մարդոց եւ ձիերու դիակներ կը փռուէին: Մտիպ-
ուած էինք թէ կուրիլ թշնամուն դէմ եւ թէ մաքրել
մեր ճամբան այդ դիակներէն, որպէսզի թնդանօթ-
ներն ու գաղթականներու սայլերը կարենայինք ա-
ռաջ տանիլ: Միւս կողմէն լուր առեր էինք, թէ
թուրքերը Փամի վրայէն գունդ մը կանոնաւոր
գորք զրկած էին մեր դիժը կարելու նպատակով:
Հրամայական էր՝ շուտ անցնիլ այդ սարսափելի
կիրճէն՝ հասնելու համար Կարնոյ շրջանը, ուր

Զ. ՔԵՆՇԵԱՆ (Շապին Դարսիխարցի)

կարենայինք ընդունիլ մեծ ճակատամարտը: Վերջապէս, բացինք մեր ճամբան եւ անցանք Չիլէկի կիրճէն:

«Նահանջէն առաջ ոչնչացուցինք Երզնկայի, ապա եւ Մամախաթունի գրեթէ բոլոր պահեստները... Գնդապետ Մօրէլի հետ վճռած էինք չքառուիլ Երզնկայի չրջանէն, սակայն ի՞նչ ընենք, որ նոր ոյժեր չհասան մեզի եւ ստիպուած նահանջի ճամբան բռնեցինք: Միշտ խորհած եմ, որ ներկայ ոյժերով ասկէ աւելի բան չենք կարող ընել: Երկուերեք ամիս սպասեցինք եւ մեր ոյժերու ներած չա-

փոյ կոուեցանք, միշտ այն յոյսն ունենալով, թէ օգնական ոյժեր պիտի հասնին: Ամիսներն անցան եւ ոչ ոք եկաւ: Իրենց հեռագրած էի, որ եթէ չաճապարեն ու նոր ոյժեր չղրկեն, զիրենք հայրենիքի դաւաճաններ պիտի կոչեմ*): . . .»

Ծանր է լսել Մուրատի բերնէն այդ խարանոյ մեղադրանքը, որու մէջ, անշուշտ, կայ ճշմարտութեան բաժինը: Ինչպէս ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ, ինչպէս Համաշխարհային մեծ Պատերազմի ճակատներուն վրայ, Ֆրանսայի, Իտալիայի, Ռումանիայի եւ այլ դաշնակից ու թշնամի բանակներու մէջ, — մեզ մօտ եւս եղեր են, այս՛, արիութեան ու անձնուիրութեան չքնաղ օրինակներուն հետ՝ անհատական եւ խմբական դասալուծեալի (desertion) տխուր դէպքեր, զոր վշտով ու ցասումով պիտի արձանագրէ պատմութիւնը:

Հասկանալի է, անշուշտ, հոգեբանօրէն, որ Մուրատ եւ իր ընկերները, մեկուսացած եւ լրքուած թրքահայաստանի ամենէն վտանգաւոր ու հեռուոր շրջանին մէջ, տանջանքի ու դառնութեան բաժակը մինչեւ յատակ ճաշակելով, իրենց սրտի մաղձը կը թափէին կովկասցիներու վրայ եւ դաւաճան, հրէջ ու նման բառերով կ'որակէին Ջամալեանները, իրենց կուսակցական ընկերները, որոնք դէպքերու սկզբին զացին մեծամեծ խոստումներ շուսլեցին կովկասեան մարմիններու կողմէն եւ այդ խոստումները մնացին անկատար: (Դառնութեան կծու շեշտեր կը լսուին մեր արեւմտահայ եղբայրներու այս բոլոր Յուշերուն մէջ՝ նաեւ Անդրանիկի

*) Սեպուհ, էջեր իմ Յուշերէն: Հատոր Ա.

հասցէին, որ զօրավար ու Հրամանատար նշանակուելով հայ կամաւորական բանակի, երկար ատեն ձգձգեց իր մեկնումը Կովկասէն, չհասաւ ժամանակին Թրքահայաստանի վտանգուած շրջանները, հասաւ միայն այն ժամանակ, երբ Երզնկայի մեր ոյժերը, թուրք ու քիւրդ վոհմակներէն հալածական, ջարդ ու փշուր, շունչ կ'առնէին էրզրում) :

Այժմ, երբ անցեր է 11 ատարի այն ողբերգական օրերէն, հնարաւոր է փոքր ինչ աւելի պաղարիւնով դիտել անցքերը :

Եւ ահա զօր. Ղորղանեանն է — մեր ամենէն պաղարիւն ու անաչառ, դիտուն գինուորականներէն, որ կուզայ իր Ֆրանսերէն հրատարակութեան մէջ, պերճախօս փաստերով լուսարանելու այն օրերու կացութիւնը, ցուցադրելու պատճառները այն անվերջ ձգձգումներուն, որ ժամանակին մեզմէ իւրաքանչիւրը դիտած է խորունկ վշտով ու զայրոյթով :

Անտարակոյս — կը գրէ զօր. Ղորղանեան — կովկասեան ռազմաճակատի վրայ եւս (բոլշեւիկեան յեղաշրջումէն յետոյ) երեւան կուզային արդէն մօտալուս փլուզումի նշանները... Յախուն փախուտի պատկերը նոյնն էր բոլոր զօրարանակներուն մէջ: ... Եւ այդ ահագին զանգուածը, որ խառն ի խուռն ետ կուզար ռազմադաշտէն, պէտք է փոխարինէին հայկական տակաւին նոր կազմակերպուող գունդերը, որոնց վրայ կ'ընկնէր ծանր պարտականութիւն՝ պաշտպանելու իրենց սոսկական միջոցներով՝ ոչ միայն հսկայ ճակատը Բարերդէն մինչեւ Պարսից Ասրպատականը, այլ եւ այնպիսի բերդեր, ինչպէս էրզրումն ու Կարսը :

Սակայն, հայ նորակազմ բանակի զործը չէր

սահմանափակուեր միայն ճակատն ու բերդերը գլրաւելով: Նա պէտք է պահպանէր եւ բոլոր հազորդակցութեան միջոցները, ամենէն առաջ երկաթուղիները:

Յունուար 25-ին պաշտօնական հեռագիր մը կը ծանուցանէր, որ եթէ էրզրումի երկաթուղին չյանձնուի հայերու պաշտպանութեան, Թրքահաստանը գրաւող հայկական սյփերը պիտի հարկադրուին լքելու երկիրը եւ այլ եւս անկարելի պիտի դառնայ կռիւր շարունակել:

Հարկ էր նաեւ գրաւել ու ապահով ձեռքերու մէջ դնել ուսս զօրքի թողած հակայական ռազմամթերքը:

Բայց կար նաեւ քիկուսիփի պաշտպանութեան ցաւոտ հարցը: Յայտնի է, որ թաթար հրոսակները — թրքական զեկաւարութեամբ — կը քանդէին թիկունքի կարեւոր գիծերը եւ ամէն կերպ կը ջանային անդամալուծել հայոց արդէն խակ անհաւասար դիմադրութիւնը թուրքերու դէմ: Նախ՝ Բազու-Թիֆլիս գիծը, ապա Բազու-Գրօզնի, Երեւան-Ջուլֆա եւ անգամ Թիֆլիս-Ալեքսանդրոպոլ գիծը:

Սկսեր էին միւս կողմէն քրդական արշաւները հայ գիւղերու վրայ, նախ Երեւանեան նահանգի մէջ, ապա շարք մը այլ հայ-մահմետական շրջաններու մէջ: Եւ բազմաթիւ հայ գիւղեր կ'աղերսէին ազգային իշխանութիւններուն ազատել գիրենք գինուորական ծառայութենէ, քանի որ գէնք կրող երիտասարդութիւնը հարկադրուած էր հայրենի գիւղերը պաշտպանելու եւ առհասարակ տիրող անիշխանութեան դէմ մաքառելու:

Եւ այդ էր արդէն տաճիկներու, քիւրդերու եւ թաթարներու բուն նպատակը... ստիպել կովհաստ-

հայերը, որ իրենց կոուտղ ուժերը զրադեցնեն իրենց օճախներու պաշտպանութեամբ: Այդ հանգամանքը չէր կարող չանդրադառնալ նաև Թուրքաց Հայաստանի մէջ կոուտղ ուսասհայ զինուորներու հողեկանին վրայ, որոնց յայտնի էր իրենց գիւղերու անպաշտպան վիճակը թշնամիներու մշտնջենաւոր դաւերու հանդէպ:

Ահա այսպիսի անբնականոն պայմաններու մէջ էր, որ ձեռնարկեցին հայ դուռներու կազմակերպութեան՝ թրքահայ ճակատը զրկելու համար^{*)}»:

Այնուամենայնիւ, հակառակ կովկասի խիստ աննպաստ պայմաններուն, շատերը դացին դէպի ճակատ եւ շատ շատերը պառկեր էին արդէն Թրքահայաստանի հողին վրայ, կամաւորական շարժումներու սկիզբէն ի վեր: Աւելի մեծ էր, անշուշտ, խանդավառութիւնն ու փափաքը կովկասցիներու մէջ յառաջ տանելու թրքահայոց ազատագրումը. բայց, ինչպէս տեսանք, միջավայրը, մեր բազմապիսի թշնամիները կ'անդամալուծէին օգնութեան դորձը:

Մտնայու չէ վերջապէս, որ ուսւ բանակի հարիւրաւոր կովկասցի զինուորներ ու սպաներ չհետեւեցան փախչող ուսւ ընկերներուն եւ չնայած թրքահայ ճակատի անյոյս պայմաններուն, մնացին երկրի մէջ, շատեր նոյնիսկ Երզնկայի ամենէն վրտանդըւած գիրքերուն վրայ, կուուեցան գեղեցիկ անձնուիրութեամբ Մուրատի Լեզէոնի հետ ընդհա-

^{*)} La Participatiion des Armeniens a la Guerre Mondiale

նուր թշնամու դէմ, տպա առաջնորդեցին նահանջող
ժողովուրդը դէպի Կովկաս:

Սեպուհը իր Յուշագրքին մէջ երկու տողով դա-
դափար մը կուտայ կովկասահայ երիտասարդու-
թեան մէջ տիրող խանդավառութեան մասին:

...«Մի օր յետոյ գնացքը կը տանէր Ներսիս-
եան վարժարանի 150 աշակերտները դէպի Էրզրում,
Հոն Հեռախօսային Հաղորդակցութեան կապը պահ-
պանելու համար: Անոնց հետ քանի մը բժիշկներ:
Տեսնելու էր թէ ինչպէս Ներսիսեանի այդ աշա-
կերտները ուրախ արամաղրութեամբ կը մեկնէին
պայքարի դաշտը՝ ծառայելու հայրենիքին»:

Շատերն ալ մերժեցին երթալու... Անշուշտ:
Շատերը փախա՞ն թրքահայաստանի ռազմադաշտե-
րէն — առանց լուրջ պատճառի, սոսկ իրենց կաշին
ազատելու համար... Անտարակոյս:

Սակայն, անհիմն է եւ անարդար, երբ ոմանք
այդ առիթով կը փորձեն անգամ մը եւս յօշոտել աղ-
գային ամբողջութեան զազափարը եւ տարբեր ո-
րակումներ տալ — հայրենասիրութեան ու արիու-
թեան տեսակէտէ — թրքահայ եւ ռուսահայ կրո-
ուսոցներուն, մէկուն տալով շարք մը առաքինու-
թիւններ, միւսին՝ շարք մը արատներ: Մէկ վաճորէ
ենք ամէնքս... Մենք երբեք չենք շտիպանցուցած
ռուսահայ գեղջուկ, անուս տարբերու հայրենասի-
րութիւնը, անոնց ազգային գիտակցութիւնը, թէ եւ
հայկական շարժումներու սկիզբէն ի վեր այդ տար-
բերէն հազարաւորները դացեր են նահատակուելու
Վասպուրականի, Կարնոյ, Տարօնի Հողերուն վրայ:
Ընտիրները, գիտակիցները միշտ եղած են փոքրա-
մասնութիւն՝ թէ ռուսահայ եւ թէ թրքահայ իրա-
կանութեան մէջ, անտարբերները մեծամասնութիւն

են միշտ եւ ամէն տեղ, անգամ քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ: Մերիններն եւս ունին տեղակալի հայրենասիրութեան բնազդը, ինչպէս իրենց ցեղակիցները՝ Մշեցիք, Վանեցիք, Սերաստացիք եւ այլն: Իսկ տեղական հայրենասիրութիւնը մեզի պէս յետամնաց ժողովուրդի մը մէջ խոշոր չափով մը կը շեշտուի ի վնաս ընդհանուր հայրենիքի սիրոյն ու շահուն: 1905-906-ի հայ-թաթարական պատերազմի օրերուն մեր Վարանդացիք, Խաչենցիք, Ղափանցիք սիրով կ'երթային կուռելու իրենց դաւառին պաշտպանութեան համար, բայց նոյնքան զիբուրթեամբ չէին երթար արիւն թափելու Երեւանի կամ սեւէ ալ ուսասհայ դաւառի մէջ, եւ զինուորները մէկ վայրէ միւսը փոխադրելու համար՝ ստէպ անհրաժեշտ էր նիկօլ-Գումաններու մարակը:

Վատերը, անպարտաճանաչ, ետամոլ դասալիքները շատուր եղած են, այո՛, նաեւ ուսասհայոց մէջ եւ անոնց հանդէպ միայն աւելի պայծառ կը ցուլայ ընտիրներու, անձնուրացներու, զիտակից հայրենասէրներու բիւրեղ հոգին...

Այդ վատերը ուժեղ բռուրով կը նշաւակէր ուսասհայ խմբապետներէն մէկը, Չոփուր Գաւօ, նահանջի ճամբուն, Մամախաթունի կարճատեւ, յուզիչ զրոյցի մը մէջ Մուրատի հետ, երբ վերջինը ընդհանուր յուսալքումի եւ անօգնական վիճակի հանդէպ, կը գալարէր ու կը հեկեկար ջղային տաղնապներուն մէջ եւ կ'անիծէր կարգ մը անպարտաճանաչ կովկասցի ղեկավարներն ու զինուորները: Գոթխային տառապանքի եւ բնական ցասումի մէջ մեր զժբախտ ընկերը խպառ կորսնցուցեր էր իր հոգեկան հաւասարակշիւրը: Պատմենք ականատես Ամիրխանեանի բռուրով իսկ (ճշդութեան պատաս-

խանատուութիւնը թողնելով հեղինակին վրայ) :

«Յրգնկայի հայերուն նահանջի լուրը Մամախաթունէն Կարին հասնելուն պէս, Չոփուր Դաւիթ, ընկերակցութեամբ Սարգիս Եազըճեանի (սպաննըւած 1918-ի Մայիսին Ղարաքիլիսէի կռիւներուն մէջ) 300 զինուորներով եւ փոխազրական կառքերով հասած էին Մամախաթուն :

... «Մուրատ, որ այնքան կը սիրէր Դաւօն, որուն հետ այնքան տարիներ ապրած էր... երբ տեսաւ Չոփուրը, սրտնեղած, ըսաւ.

— «Դաւաճան ոճրազործներ, երկու հազար անմեղ զոհերուն դահիճները զուք էք... Ես ձեզմէ ոչ մէկին վրայ հաւատք չունիմ, ամէնքդ ալ խարերայ, ստախօս սրիկաներ էք» :

«Չոփուր Դաւիթ, զուարթ դէմքով մօտեցաւ Մուրատի եւ անոր ձեռքը բռնելով, ըսաւ. «Իրաւունք ունիս, Մուրատ ախպէր, քու հոգուն մատաղ, ինձ մտիկ արա՛, այդ քո թուած մարդկանցից ոչ մէկը հայ չի, դրանք խորթացած լակոտներ են, թքել եմ նրանց արգասիրութեան վրայ... Դրա մասին վերջումը կը խօսեմ քեզ հետ, այժմ շուտ արա Քղիի ֆրօնտում գտնուած տղերքը ետ կանչել տուր» :

Այս խօսքերը զինաթափ կ'ընէ Մուրատը, որ հաշտուելով Չոփուրին հետ, անմիջապէս հինգ ձիաւորներ կը զրկէ Քղիի ուղղութեամբ, հոն գտնուած պահակներուն լուր տալու... Ապա կը պատուիրէ Չոփուր Դաւիթին, որ քսան զինուորով պահակ կենայ էրզրումի ճամբուն վրայ :

Կծու ակնարկներ Մուրատի կողմէն՝ նաեւ կովկասցի շարք մը մտաւորական զործիչներու դէմ : Ի՞նչ անարգանքներ կը թափուին դժբախտ Ալամալ-

եանի զլխուն... Սեպուհն ալ չի խնայեր զայն : Բայց ամենէն սարսափելի բաները Տիգրան Աղամաւեանի «ազգադաւ» գործունէութեան մասին կը կարդանք «Ռուս եւ Թուրք Զինադադարը» գրքին մէջ : Քաղենք բառացի մէկ քանիսը այդ ահաւոր մեղադրանքներէն, որ այնքան թեթեւ սրտով կ'ուղղուէին այդ չին, անբիծ գործիչին դէմ*):

«Այս պաշտօնեաները (այսինքն Աղամաւեան եւ իր ընկերները) անքօնթրօլ ըլլալով, հարիւր հազարներով ուրբիներ իւրացուցած էին ուսւ բանակի պահեստներու շնորհիւ :

«Կ'արժէ միայն մէկ օրինակ մէջ բերել, զաղամաւար մը տալու ընթերցողներուն, թէ ինչ ազգադաւու ազգաքանդ գործունէութիւն կը աիրէր Կարնոյ մէջ, հայ ներկայացուցիչներու կողմէ :

«Տիգրան Աղամաւեանի համար կը խօսուէր, որ 75 արկղ մօտին հրացան, 60,000 փամփուռտով ծախած էր թուրքերուն :

«Անոնք պաշտօնի կանչուած օրերէն մինչեւ իրենց փախուստը հայրենիքի ու ազգին ծառայելէն աւելի հետեւած են իրենց վաւաշոտ կիրքերուն եւ հաճոյքներուն... :

«Տիգրան Աղամաւեան ու իր արբանեակները կը պատասխանեն իրենց դիմողներուն (խուճապահար ժողովուրդին) :

«Դուք սասկելու էք եւ իրաւունք չունիք ապրելու, քանի որ ձեր վատութեամբ չկրցաք ապրիլ թուրքին հետ : Թուրքերը ձեզմէ շատ աւելի կրթը-

*) Քաղաքներու Միութեան լիազօր ներկայացուցիչն էր Կարնոյ մէջ :

ւած ու ազնիւ են... Դուք թուրքերէն աւելի յան-
ցաւոր էք, մեր քով մի՛ գաք, գացէք ձեր մեծերուն
քովը...

... «Տիգրան Աղամալեանի ու անոր արբան-
եակներուն կողմէ սարքուած եղբայրասպանու-
թեան ու ազգատեացութեան այս թաքուն շարժումը
իր բոլոր գոյներովը երեւան եկաւ...

«Տիգրան Աղամալեանի մասին կը խօսուէր նա-
եւ, որ թուրքերուն հետ զազանի համաձայնութիւն
մը ունեցած է. կարինք անոնց ձգելու եւ հեռանալու
համար 20,000 օսմ. սակի սակարկած է»...

Եւայլն եւայլն: Այս բոլորը կը զրուի, կը տըղ-
ուի ու կը տարածուի զրքի մը մէջ, ազատ Ամերի-
կայի մէջ, դէպքերէն երեք տարի յետոյ եւ մէկը չի
զանուիր, որ կարգի հրաւիրէ տաքարին ամբաս-
տանիչը:

«Տիգրան Աղամալեանի մասին կը խօսուէր»...

Որքա՞ն յատկանշական է այս՝ մեր հայկական
բարքերուն համար: Ամենազուհիկ դաւաճանու-
թեան մէջ հրապարակաւ կ'ամբաստանուի մարդ
մը, որ վեր էր ամէն կասկածէ: Աղամալեանի «ար-
բանեակները» ճանչնալու պատիւը չունիմ, բայց Ա-
ղամալեանը կը ճանչնամ: Եւ թող թոյլ տրուի օգ-
տըւիլ առիթէն ու հոս պաշտպանել նահատակ ընկե-
րօջ բարի անունը: Կը ճանչնամ զինքը պատանի օ-
բերէն, երբ շատերուն հետ, դեռ «Գաշնակցու-
թեան» հիմնադրութենէն առաջ, արձանագրուած
էր Թրքահայաստանի ազատութեան ուխտին մէջ,
Հայոց Ղարաբաղի մայրաքաղաքում եւ ծանօթ
էր բոլոր ընկերներուն իր նկարագրի մաքրութեամբ
եւ օրինակելի անձնուիրութեամբ: Քրիստափոր, որ
մարդազէտ մըն էր, քանիցս անոր առթիւ յայտներ է

մեզ իր խանդավառ հիացմունքը: Այդպիսին մնաց Տիզրանը կազմակերպութեան մէջ մինչև վերջ, մինչև իր եղերական նահատակութեան օրը: Անտարակոյս, իր անրիժ բնաւորութեան շնորհիւ էր, որ նշանակուեր էր Քաղաքներու Միութեան Լիազօր Էրզրումի մէջ: Կը հաւատամ, որ միանգամայն համապատասխան չէ եղած այդ պաշտօնի պահանջներուն: (Իր գործնական կարողութիւններով եւ ոչ բարոյական նկարագրով): Գործնական կեանքի մարդը չէր եւ կոչուած չէր զեկավար լինելու, մանաւանդ այնքան փոթորկայտոյզ օրերու մէջ: Բայց մեզմէ ո՞րն է, որ չէ ստանձներ — մեր ամայացած կեանքին մէջ, մտաւորականութեան զանգուածային ջարդերէն յետոյ — մեր գործիչներէն ո՞րն է, որ չէ եղած “Homme a tout faire” վերջին տասնհւիւնգ տարիներու մէջ, ե՛ւ գրող, հրապարակագիր, ե՛ւ քարոզիչ ու կազմակերպիչ, ե՛ւ հանրային գործերու զեկավար, ե՛ւ անգամ զիւանազէտ...

«Աղամալեանի մասին կը խօսուէ՞ր»...*)

*) Սեպուհն ալ իր երկրորդ զրքին մէջ Մուրատի բերնով ծանր մեղադրանք մը կը նետէ Հայաստանի առաջին վարչապետին, մեր նախկին ընկեր Քաջազնունիին: Իբր թէ Կարսի անկումի սեւ օրերուն, Քաջազնունի ըսեր է. «Կարսը կը գոհեցնէ, որ Բաքուիւր ազատի»: Այդ, սակայն, վրացի պարագլուխներու յղացումն ու բաղձանքն էր, իսկ Քաջազնունի կարող էր արտասանել այդ դաւաճան ֆրազը միայն դառն հեղնութեամբ, իբրեւ վրացական ֆրազ մը:

Կը խօսուէր նոյնիսկ Աղամալեանը տերրորի ենթարկելու մասին... Այդ զարհուրելի յայտնութիւնն եւս կը գտնենք նոյն Ֆրէզնոյի գրքի մէջ:

«Սերաստացի մի քանի կտրիճ երիտասարդներ... խնդրեցին Մուրատէն, որ թոյլ տայ իրենց՝ տեղն ի տեղը սպաննել զանի (Աղամալեանը): Մուրատ թոյլ չտուաւ անոնց եւ ըսաւ, որ առով առիթ կը տրուի եղբայրասպանութեան եւ վտանգաւոր խլրատումներու»...

Եւ ի՞նչ բարերախտութիւն՝ որ Մուրատ թոյլ չտուաւ... (անշուշտ, շատ ալ չէր հաւատար «ըսիրաւ»ներուն): Բախտն ազատեց Տիգրանը այդ դերագոյն անարգանքէն: Ի պատիւ իրեն եւ ի պատիւ հայ ժողովուրդին՝ նա հայու ձեռքով չազէտուեցաւ, այլ քանի մը ամիս յետոյ, Կարսի անկումէն անմիջապէս ետք, զնվահահարուեցաւ այդ քաղաքին մէջ թրքական բարձր Հրամանատարի կարգադրութեամբ: Տիգրան Աղամալեան զերեզման լիջաւ իրրեւ ազգային դատի նահատակ եւ ոչ իրրեւ հայրենիքի դաւաճան:

* * *

Շարունակենք հետեւիլ նախանջին:

Մուրատ — էրզրումի մէջ: Բայց այդ կէտն ալ չուտով վտանգուեցաւ: Այդտեղ եւս՝ զինուորական ոյժերը անբաւարար եւ զաղթական ժողովուրդը խղճալի վիճակի մէջ: Անդրանիկ իր բանակով դեռ կը գտնուէր Ալէքսանդրոպոլ: Անոր վալն ալ չպիտի փրկէր կացութիւնը, հարկ էր օր առաջ մտածել՝ ժողովուրդը փոխադրելու դէպի Սարը Գամիշ:

Հող ալ Մուրատ լծուեցաւ դժնդակ աշխատանքին: Միաժամանակ ընկերներու հետ կը տեսնէր անհրաժեշտ պատրաստութիւնները թուրքերու յար-

ձակուժը դիմագրաւելու, ուժեղացնելով բերդաքաղաքի դիրքերը, կանոնաւորելով երկաթուղային գիծը, քաջալերով զինուորութիւնը :

Երբ Փետրուար 20-ին (1917 թ.) լուր եկաւ, թէ Անդրանիկ իր բանակով հասեր է Հասան Գալէ, խանդավառութիւնն աննկարագրելի էր ժողովուրդի ու զինուորութեան մէջ : Եւ հայ մարդը նորէն կորսնցուց հաւասարակշիւր... Երեւակայելով, թէ անպարտելի բանակ մը կուգայ թուրքերուն դէմ, ժողովուրդ ու զինուորութիւն սկսան սանձարձակ թոխչքներ գործել, ուռա՛ ու կեցցէ՛ աղաղակնեւրով թնդացուցին մթնոլորար եւ սկսան աջ ու ձախ սպառնալ տեղական թուրք ժողովուրդին, շատերն ալ դիմեցին կողոպուտի — թուրք թաղերուն մէջ : Եւ մինչ հայութիւնը կ'ուրախանար, 25,000 թուրք ժողովուրդը ահաբեկուած էր :

Բայց Մուրատ մտահոգ էր խանդավառութեան այդ ցոյցերուն հանդէպ... Հրաւիրեց սպաներ ու ենթասպաներ, խոհեմութեան, զգուշաւորութեան յորդոր կարգաց եւ պահանջեց զինուորական ամենախիստ կարգապահութիւն :

Անդրանիկ եկաւ, վերջապէս — արտակարգ չուքով ու հանդիսաւորութեամբ — եւ Մուրատ իր շքախումբով ու հարիւր զինուորով դնաց դիմաւորելու կարս Գալիսու, մոռցած, ի հարկէ, թիֆլիսի անախորժ զրոյցները :

Չժանրանանք դէպքերու վրայ, որոնց մասին շատ է գրուած : Այն օրերու պայմաններուն մէջ, մեր ռազմական միջոցներու այնքան ստորադաս վիճակին մէջ, երբ չկար ոեւէ օգնութիւն դուրսէն, եւ երբ գաղթականութեան անվերջ հոգսերը, միացած մեր կովկասեան դրացիներու յաւիտենական

դաւերուն, կ'անդամալուծէին ահադին մասը մեր տրամադրելի համեստ ոյժերուն — այդպիսի պայմաններու մէջ Անդրանիկի տեղ Նապօլէօն Բօնապարտն անդամ լինէր հայկական բանակի գլուխ, հաւանականօրէն չպիտի կարողանար փրկչի զեր խաղալ, պաշտպանել հայոց բերդաքաղաքը — ոչ էրզրումը եւ ոչ հետագային՝ Կարսը :

Կարճատեւ, յուսահատ դիմադրութենէ վերջ, նահանջը վերսկսուեցաւ, այժմ արդէն Անդրանիկի հետ :

Հասան Կարս, ուր շուտով հասաւ եւ Հայաստանի պատերազմական նախարարը, Մամիկոնեան, շարք մը ուրիշ նախարարներու հետ : Սեպուհ եւ Մուրատ լաւ ընդունելութիւն չգտան հոգ : Ինքը պատեր. նախարարը յանդիմանեց զանոնք, ըսելով, որ իբր թէ երկու նշանաւոր խմբապետները եզեր էին անկարգապահ, գործեր էին ինքնազլուխ եւ իրենց կուուելու ձեւերով վնասեր էին նոյնիսկ հայկական դատին :

Փոքր ինչ մութ կը մնայ այս կէտը եւ ասպազայ պատմագիրներուն կը վերապահուի ճշմարտութիւնը իր բոլոր կողմերով լուսարանելու եւ արդար դատաւճիռ արձակելու հոգը :

Սեպուհի ըսելով, շ. շ. Զինուորական նախարարի ակնարկը կը վերաբերէր այն «մաքրագործութեան», որ ինք եւ Մուրատ ստիպուած եզեր են կատարել թիւրքահայ զաւառներուն մէջ, զինուորական գործողութիւններու ընթացքին :

Կը թուի թէ երկու նշանաւոր խմբապետները, ինչպէս եւ ուրիշ հայ ռազմիկներ թիւրքահայաստանի ու Կովկասի մէջ, երբեմն, ազատութեան կարճատեւ օրերուն, կիրառեր են թշնամի զանգուածնե-

բուն հանդէպ «ակն բնդ ական»ի հինաւուրց, դա-
ժան օրէնքը՝ վրէժ խնդրութեան իրենց ծարաւը դէթ
մասամբ յազեցնելու համար... Այդպէս եղեր է
նաև հովհասեան հայ-թաթարական պատերազմի
օրերուն, երբ մեր ինքնապաշտպան խումբերը,
կառգած թուրքական նախճիրներէն, իրենք ևս,
երբեմն, աւա՛ղ, հարկադրուեր են նոյն նախճիրնե-
րը նիւթելու թաթար գանդուածներուն մէջ, պա-
տասխաներ և նոյն գէնքերով, պատասխաններ և ն
այն համոզումով՝ որ ակն ընդ ական—ը ամենէն ազ-
դու գէնքն է, ամենէն զօրաւոր միջոցը՝ զսպելու
արիւնածարաւ խուժանները և գաղբեցնելու անմիտ
պատերազմը...

Տարարախտարար — այս ևս մեր ճակատագիրն
է — հայու վրէժ խնդրութեան ամենաթոյլ ժեսթերն
անգամ յարուցեր են միշտ անասելի գոռում-գոչիւն-
ներ ոչ միայն թշնամի բանակին մէջ, այլ և արև-
մբտեան զիւանագիտական շրջաններում, որոնցմէ
կախուած է մեր խնդրի լուծումը և որոնք այնքա՛ն
խտապահանջ և մեզի հանդէպ... Չենք մոռնար
Լօրդ Կըրզընի բարկութեան շանթերն ու սպառնա-
լիքները, որ կը թափէր Հ. Հ. Պատուիրակութեան
վրայ, այսպէս կոչուած «հայկական խժովութիւն-
ներու» առիթով... Կամ այն է՝ որ զիւանագիտու-
թիւնը, անմաքուր հաշիւներով, միշտ ներողամիտ
կը գանուէր դէպի մեր թշնամին և մոռացութեան
կուտար անոր նիւթած զարհուրանքները, կամ թէ
այն է՝ որ Յւրոպան խորհեր է միշտ, թէ Հայք, իր-
բև աւելի բարձր ու կիրթ ցեղ մը, պէտք է գիմեն
իրենց թշնամու գազանային մեթոտներուն, պէտք
է ներկեն իրենց ձեռքերը անմեղ, անպաշտպան ազ-

դարնակութեան, կանանց ու երեխաներու արիւնոյ . . .

Երբ մեր դաշնակից երկիրներու դիւանագիտութիւնը, մասամբ նաեւ հանրային կարծիքը — անդլիականը, Ֆրանսականը — այդ աստիճան պահանջկոտ են մեր վարքագիծի նկատմամբ, դարմանալի չէ, ի հարկէ, որ Թիւրքիոյ գերման դաշնակիցը ամենայն ինամքով կ'արձանագրէր «հայկական խժդժութիւններու» լուրերը եւ ահագանդ կը հնչեցնէր կ. Պոլսէն դէպի Բերլինի շրջանները: Բերենք միայն մեր ձեռքը գտնուող մէկ-երկու վաւերագիրը: Պօլսոյ գերման ղեկավարն է, կոմս Բերնրոյօրֆ — նախապէս ղեկավար Ուոլֆհայմարի մէջ — որ կը հեռագրէր Բերլին՝ Մուրաաի գործողութիւններու մասին Երզնկայի շրջանում:

Կայսերական Գերմանական Գեսպանատուն

Հեռագիր

Արտաֆին Գործոց Նախարարութեան

Կ. Պոլիս, Մայիս 3, 1918

Երզնկայէն հետեւեալ հեռագիրը հասած է. —

«Երզնկայի շրջանին մէջ, 1916-1917-ի ուսական գրաւման ժամանակ, 1500 մահմետական բնակիչներ մնացած էին:

«Գրաւման բանակի ընթացքը ընդհանրապէս կը գոյլեն:

«Երբ ուսները անցեալ տարուան (1917) Դեկտեմբերի 2ինադարարէն վերջ, դասալիք եղան, Հայկական Սարսափի Բէթիմ մը հաստատուեցաւ ՄՈՒՐԱՏ ՓԱՇԱՅԻ ձեռքով:

«600 խլամներ, 3-էն 70 տարեկան, սպաննուեցան: Հարիւրաւորներ կորսուեցան: Քաղաքը աւերակոյտի մը վերածուած է: Կեդրոնը կառավարութեան «գօնաք»ը եւ Ընդհանուր Հրամանատարութեան շէնքը մնացած են, ղեակելուած ականք վրիպած բլլալով:

ԲԵՐՆՄԴՅՈՐՖ»

* * *

Իսկ ղերմանական հիւպատոս Անդերս Հետեւեալ ձեւով կը ակնկալէր նոյն ղէպքերը իր կառավարութեան.

Կարս, Մայիս 16, 1918

Գերման Արտաքին Գործոց Նախարարութեան

Այս տարուան Ապրիլ 14-ին Պոլսէն ճամբայ ելլայ ղէպի էրզրում, իմ նախկին պաշտօնատեղիս:

... Ապրիլ 18-20 Պաթում, ... Ապրիլ 22-25 Տըրապիզոն ... Ապրիլ 25-30 Տրապիզոնէն Երզնկա շատ մը քանդուած ղիւղերէ անցայ:

Մայիս 1-4, Երզնկա մնացի: Քաղաքը, որ 1914-ի Յունիսին, իր ծագման շրջանին այցելած էի, անճանաչելի էր:

1917-ի Դեկտեմբերի Թուրք-Կովկասեան Զինագաղարէն յետոյ, Հայերը ՄՈՒՐԱՏ ՓԱՇԱՅԻ առաջնորդութեամբ, սարսափի բէթիմ մը հաստատեցին: 600 խլամներ, 3-էն 70 տարեկան մեկուցուած են: Հարիւրաւորներ կորսուած: Այս տարուան Մարտի նահանջի պահուն, Հայերը ականներ ձգեցին կառավարութեան ծանօթ «գօնաք»ը եւ Զէքի փաշային կող-

մէ չինել արուած Ընդհանուր Հրամանատարութեան չէնքը օդը հանելու համար: Բայց վրիպեցան:

ԱՆԴԵՐՍ*)

Այսպէս թէ այնպէս, երկու ռազմիկները, վերաւորուած, վշտացած հեռացան կռուի ճակատէն ու զացին առժամապէս մեկուսանալու թիֆլիսի մէջ:

Եւ երբ թրքական յառաջխաղացութիւնը վտանգի մատնեց նաեւ Կովկասի մայրաքաղաքը, Մուրատ եւ Սեպուհ հեռացան նաեւ թիֆլիսէն:

Թողունք, որ պատմէ Սեպուհը, իրեն ձգելով նաեւ պատմածի ճշմարտութեան պատասխանատուութիւնը.

... «Գացինք տեսնելու Ազգային Բիւրոյի քանի մը անդամները, որ 50 ձիեր եւ զէնք արամազրեն մեզ, որպէսզի ճակատ մեկնէինք լեռնային ուղիներով (զէպի Ալէքսանդրօպօլ: Մ. Վ.): Դժբախտաբար, մեր բոլոր զիմուժներն անցան ապարդիւն... Իսկ մենք առանց զէնքի եւ ձիերու չէինք կրնար քայլ մը առնել: Երկաթուղիով ճամբորդելը նոյնպէս բաւական զժուար էր, որովհետեւ Բօրչալուի թուրքերը երթեւեկող զնացքները կը կանգնեցնէին, վազոններէն վար կ'առնէին աչքի ընկնող մարդիկը եւ կը կոտորէին:

«Յոյսերնիս կարելով Ազգային Խորհուրդէն, զիմեցինք Արեւմտահայ Խորհուրդին, որուն կարելւոր անդամներէն մին էր Վահան Փախաղեան: Սա

*) Անդերս 1914-ին էրգրումի գերման հիւպատոսն էր:

Եւս պատասխանեց, թէ ոչ փող կայ եւ ոչ ալ զէնք: Մենք համոզուած էինք, սակայն, որ դրամ ալ կար, զէնք ալ, չկար միայն զեկալարութիւն: Ամէն մարդ կորսնցուցած էր իր գլուխը... Մեր պահանջը բնգամէնը 50,000 ուրլի եւ 50 հրացան էր: Մեր նպատակն էր ձիեր գնել եւ երթալ հոն, ուր հայ ժողովուրդի օրհասական ժամերը կը պատրաստուէին:

... «Կացութիւնը նկատի առնելով, Ազգային Խորհուրդը պատգամաւորութիւն մը կը փութացնէր Բաթում՝ թուրքերու հետ մի կերպ համաձայնութեան գալու... Չանազան լուրեր սկսան շրջանը նել, որ իբրեւ թէ թուրքերը դրաւեր էին Ախալցխան եւ Ախալքալաքի ու Բօրթօմի վրայով քանի մը օրէն կը մտնէին Թիֆլիս: Այս լուրերը բաւական էին խուճապի մատնելու ամբողջ քաղաքը... Գլուխը առնողը կը փախչէր հեռու, հեռու: Նոյն միջոցին մեր մօտ եկաւ Համօ Բարաղամեանը եւ յայտնեց.

— Պէտք է Թիֆլիսէն հեռանաք: Այս կը պահանջէ Ազգային Խորհուրդի նախագահը եւ կ'ըսէ, թէ հոս մնալը վտանգաւոր է ձեզի: Հիմա մեր կացութիւնը բոլորովին նոր փուլի մէջ կը մտնէր, մահու եւ կենաց խնդրի մը առջեւ կը գտնուէինք: Ո՞ւր պիտի երթայինք առանց զէնքի եւ հետիոտն...»

* * *

Դիւրին բան չէր, այո՛, մեր հինաւուրց հայդուկներուն համար՝ Կովկասն ալ ձգել, հեռանալ Հայրենիքի օրհասի պահուն: Առանց կսկիծի չէր, որ Մուրատ կ'ընդունէր այդ որոշումը: Եւ, անտարակոյս, «Մուրատեան» խօսքեր են ասոնք, որ Սեպուհ կը տպէ իր յուշերուն մէջ.

...«Ինչո՞ւ թշնամիի զնդակ մը չձակեց սիրտս, որ ազատէի այս տանջանքներէն... Ձի կ'ուզես, չեն

տար, փող կ'ուզես, կը մերժեն, եւ այժմ ալ Ազգային Սորհուրդի նախագահն է, մեր մեծ ընկեր Ահարոնեանը, որ կ'ըսէ թէ սէտք է հեռանանք անծանօթ ճամբաներով դէպի Հիւսիս... Չէ', ես նորէն գործ մը կ'ընեմ, դուցէ յաջողիմ սա գէնքերն ու ձիերը ձեռք ձգել»:

Նորէն դիմեց քանի մը տեղեր — ապարդիւն:

Եւ մեկնեցան ոսպմալիբրական ճանապարհով դէպի հիւսիս: Առաջին հանգրուանը — Վլադիկապոլ. ապա Արմաւիր, Յարիցին, Աստրախան: Ամէն տեղ հայ դադուժները զրկարաց կ'ընդունին զիրենք:

Ա՛հ, դիտեմ. այդ քայլամուտը թափառումները ահաճութեան մրմուռ յարուցին քանի մը տեղեր, — ձայներ բարձրացան մեր սեփական շարքերումէջ խի, որ կը մեղադրէին երկու հինաւուրց մարտիկները, ոմանք նոյնիսկ «դասալիք» բառը արտասանեցին: Ըսինք արդէն, ամբաստանելու եւ հարուածելու մէջ՝ խիստ թեթեւօրէն ու արագ կը գործեն հայ ուղեղները:

Սխալ էր, անշուշտ, Մուրատի ու Սեպուհի կողմէն գործելու բացարձակ ազատութիւն պահանջել, երբ անդին կար գորաց ընդհանուր Հրամանատարը, զոր նազարբէկեան: Այդ Անդրանիկեան պահանջ մըն էր:

Եթէ նոյնիսկ երկու մեծանուն խորագեանները անգամ մը տկարացումի (de'faillance) նշաններ մատնեք են իրենց երկարատեւ ու տանջալի կառիւրի ընթացքին — բան մը, որ կարօտ է ապացոյցներու — ի՞նչ զարմանք... Ով որ չի ունեցեր վհատութեան, ընկճումի, հոգեկան տաղնադի վայրկեաններ զժնդակ մարանչումներու իր ճամբուն

վրայ, հայոց կեանքի անօրինակ պայմաններուն մէջ, թո՛ղ առաջին քարը նետէ Կովտունցի հերոսին :

Ըսողներ ալ կային, թէ իբր էրզրումէն դէպի Կարս ճամբուն տեղի ունեցած կռիւներուն (Սարի-ղամիշ եւայլն) Մուրատ ու Սեպուհ չէին մասնակցեր եւ բոլորովին մեկուսացեր էին, պատրուակ բռնելով իրենց զժողո՛ւթիւնը Անդրանիկէն : Որ այդ զժողո՛ւթիւնը խորունկ ու արդար պատճառներ ունէր եւ որ զօրավար Անդրանիկին հետ գործելը իրօք չափազանց զժուար էր, այդ գիտեն ամէնքը : Եւ սակայն «մեկուսացումի» մեղադրանքը ա՛յդ օրերուն մասին՝ անհիմն է :

Գժուար է նոյնիսկ հեռուօր կերպով դատալըքութեան ակնարկ մը ընել երկու հմայքոտ մարտիկներու նկատմամբ, որոնք դիտցեր են ստանձնել ամենածանր պատասխանատուութիւններ եւ եղեր են միշտ արիւնոտ անցքերու յորձանուտին մէջ : Ինքը Ազգային Սորհուրդի նախագահը կը հաստատէ այդ իր յուշերուն մէջ (տակաւին անտիպ), հիմնրւելով իրազեկ հրամանատարներու խօսքերուն վրայ : Բերենք հատուածիկ մը Ահարոնեանի յուշերէն՝ այն օրերու մասին, երբ ինքը այցի գացած էր ռազմաճակատի մեր գունդերուն .

«Մարտի վերջերն էր, երբ հասանք Սարիղամիշ : Բլուրները տակաւին ծածկուած էին ճիւղով-ցուրտ էր, վաղ առաւօտի պաղ մշուշը պարուրել էր անտառները : Զինուորները նոր զարթնած, այս ու այն տեղ բացօթեայ խարոյկների վրայ իրենց առաւօտեան թէյն էին պատրաստում ու տաքանում... վհատութեան ու տրտունջի նշոյլ իսկ չկար . մեր առջեւ գտանք պայքարի հզօր վճռականութեամբ

աննման տղաներ: Գերիշխող տարրը դարձեալ քաջարի, սքանչելի Ղարաբաղն էր, բայց ամէնքը, ամէնքը միակամ ու մռայլ ուխտուածների երեւոյթն ունէին... Համայն հայ ժողովուրդն էր այտեղ՝ թշնամուն դիմաւորելու համար: Այս փոքրաթիւ բանակն էր, որ այնուհետեւ երեք ամիս շարունակ թրքական կատաղի գրոհին կուրծք տուեց Սարիղամիշից մինչեւ Սարղարապատ, մինչեւ Գուգարաց աշխարհի մթին ձորերը — Ղարաքիլիսա...

«... Մեր զնդերը շարուել էին առանց խուճապի եւ առանց վարանումի: Հետեւակները դուրս եկան զօրանոցներից սպառազինուած ու մռայլ շարքերը կրկին կազմուեցին բլուրների լանջերին:

— Մուրա՛տ, Սեպո՛ւհ, որոտում էր զօրավար Արէշեան, շո՛ւտ, տուէ՛՛ք ինձի Մուրատն ու Սեպուհը, դէպի ֆակա՛տ...

«Կէս ժամ չանցած, Մուրատի ու Սեպուհի երեք հարիւրանոց այրուծին փոշու ամպեր հանելով, իր արիասիրտ առաջնորդների ետեւից սլանում էր դէպի թուրքերը՝ թշնամու դիրքերը ճշգեղու համար: Թնդանօթածիզ սայլերի շարանը օձի պէս դալարուելով, բլուրների լանջին կախուեց ու ծածկուեց:

Կուիւ էր, Հայոց աշխարհի համար»...

* * *

Արմաւիրի մէջ Մուրատ եւ Սեպուհ ժողովներ կ'ունենան, կը խորհրդակցին տեղական կոմիտէի հետ, կ'որոշեն երթալ Մոսկուա — Ռուսաստանը արգէն բռնելիկ էր — տեսնուել Լենինի հետ եւ միջոցներ խնդրել բանակ կազմելու, Բազուի ոյժերուն միանալու, ապա քալելու դէպի արեւմուտք եւ վերադարձելու այն հողամասերը, որ դրամած էին թուրքերը:

Դժուար էր, սակայն, ճամբայ բանալ դէպի Մոսկուա : Քաղաքացիական կռիւներու փոթորկոտ շրջանն էր եւ Ռոստովը դեռ Դենիկինի ձեռքը : Արժաւիրէն Մուրատ եւ Սեպուհ անցան Յարիցին : Այդտեղ եւս մտան յարաբերութեան մէջ թէ մեր ընկերներու եւ թէ բոլշեւիկ ներկայացուցիչներու հետ ե իմացան, որ դէպի Մոսկուա ուղևորութիւնը անհնարին է, ճամբան վտանգուած լինելով : Որոշեցին դիմել ուղղակի Բազու, ուր այն ատեն կը մըղուէին բուն կռիւներ թուրքերուն դէմ եւ Դաշնակցութեան պարագլուխը, Ռոստոմ, սերտօրէն կը դործակցէր Շահումեանին :

Մուրատ եւ Սեպուհ երկու ընկերներ կը դրկեն Բազու բանակցելու համար : Եւ մինչ Բազուցիներու պատասխանին կը սպասէին, դացին ազդեցիկ հայերու միջոցով ծանօթանալու Յարիցինի ոռւս բոլշեւիկ հրամանատարին հետ : Վերջինը — Պետրովսկի — սիրով կ'ընդունի հայ անուանի պատուիրակները եւ կը յայտնէ, որ ինքը Մոսկուայէն նշանակուած է Բազուի ճակատի հրամանատար, ուր պիտի մեկնի շուտով եւ հեռագրական հրահանգունի Շահումեանէն՝ դրամ ու գէնք տրամադրելու մեր երկու ռազմիկներուն, որպէսզի անոնք կամաւորներու դունդ մը կազմելով, մեկնին Բազու :

Այդ միջոցին վերադարձաւ եւ Բազու զրկուած սուրհանգակը, որ կը հաստատէր Շահումեանի հրահանգը Պետրովսկիին : Վերջապէս, նամակ մըն ալ առին Արբահամ Գիւլխանդանեանէն, որ Բազուի Դաշնակցական մարմնի կողմէն նոյն որոշումը կը հազօրդէր Մուրատին ու Սեպուհին :

Երկու հայդուկները նաւ կը նստին եւ Վօլգայի վրայով կ'ուղղուին դէպի Աստրախան : Ուրախ էին,

բարձր էին տրամադրութիւնները եւ նոր յոյսեր կը ծագէին խորտակուած հոգիներուն մէջ: Թրքահայաստանը ամայացած էր, Կովկասը հեղեղուած թուրք զօրքերով. բայց եւ, վերջապէս, տապալուած էր ցարի անիծապարտ ուժիւմը, որ այնքան չարիքներ բերեր էր հայութեանը եւ նոյնիսկ պատճառն էր Թրքահայաստանի ամայացումին, 1915-ի իր խայտառակ նահանջներով եւ մեծ իշխան Նիկօլայ Նիկօլայեւիչի հայատեաց քաղաքականութեամբ: Յարիզմը տապալուած էր եւ յեղափոխական Ռուսաստանն էր, որ պիտի թեւազրէր այժմ իր կամքը թուրքիային, դուրս քշելով թրքական զօրղաները Անդրկովկասէն եւ ստեղծելով միացեալ, ազատ Հայաստանը... Չէ՞ որ Լենինն ազատ ու անկախ հըռ-չակեր էր այդ երկիրը...

Դժբա՛խտ գործիչներ, թշուա՛ռ Մուրատ: Ի՞նչ յոյսեր կային եւ ինչ եղաւ: Բոլշեւիզմը եկաւ միայն լրացնելու ցարիզմի նիւթած աւերածը եւ հաւատաբիժ պատուար կանգնելու հայոց արիւնարբու Ոստիին...

Աստորիանէն նաւ նստեցան — դէպի Բագու:

ՎԵՐՋԻՆ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ ԵՒ ՄԱՀ

Բագուի հերոսամարտը.— Գերման ծրագիրներ եւ քրքական յառաջխաղացում.— Հայկական նիզի արժէքը համաշխարհային պատերազմի մէջ.— Հայոց յամառ դիմադրութիւնը կը փութացնէ Զինադադարը.— Բագուի դերը Հայկական Հանրապետութեան ստեղծումին մէջ.— Անհաւասար գոտեմարտը նաւաշին մայրաքաղաքում.— Տանիկ զօրքը Բագուի դռներուն.— Մուրատի մահուան նախագգացումը.— Վերջին քոիչք եւ նահատակում.— Սուգը հայ շարքերու մէջ:

1918 թ. Յունիսին, Սարդարապատի, Ղարաքիլիսէի կռիւներէն յետոյ, թուրք զինուորական Հրամանատարութիւնը, տեսնելով, որ անկարող է խորասակել հայոց դիմադրութիւնը, հրատարեցաւ առժամացէս Երեւանն ու Արարատեան երկիրը նըւաճելու հրապոյրներէն եւ նւղղեց իր ոյժերը դէպի թաթարական Ազրբէյջանը: Այնտեղ սրտատրոփ կը սպասէին միլիոնաւոր ցեղակիցները, որոնք ամխներէ ի վեր արիւնալի կռիւներով կը ձգտէին թոթափել բուլղեւիկ Ռուսիոյ լուծը եւ դուրս վտարել հայ ու ռուս թշնամի տարրերը իրենց երկրէն:

Կռիւր երկու հակամարտ բանակներու միջեւ երբեմն օրհասական բնոյթ կը ստանար: Մէկ կողմը՝ հայ-ռուսական միացեալ զօրքն էր («Դաշնակցական», Բուլղեւիկ, Մենչեւիկ, Սոց.—Յեղափոխա-

կան եւսայլն, մեծ մասամբ զործաւորներ), որ կ'ուզէր պաշտպանել Բագուն — համառուսական Յեղափոխութեան վերջին ճակատը Անդրկովկասում: Միւս կողմը թաթարներն էին, «Մուսավաթ»ի յետադէմ, ազայական կուսակցութեան առաջնորդութեամբ: Ռուս-հայկական ոյժերու ղեկավարներն էին՝ Շահումեան, Ջօր. Բաղրատունի, Ռոստոմ, Աբրահամ Գիւլիսանդանեան եւ այլ ընկերներ: Առաջինը նշանակուած էր Լենինի կողմէն կառավարչապետ ողջ Անդրկովկասի. չունէր, սակայն, իր ձեռքին տակ կանոնաւոր բանակ մը վերանուաճելու այդ երկիրը կամ դէթ պաշտպանելու Բագուն:

Թաթարները բռնուած էին խոր, անհաշտ ատելութեամբ դէպի հայ տարրը, զոր փորձեր էին, դեռ 1905-ին, ջախջախել ու դուրս մղել նախաշխարհէն: Մերայինք գիտէին, անշուշտ, որ տաճիկ զօրքը օգնութեան կուգար իր ցեղակիցներուն եւ որ թուրք-թաթարական յաղթութեան պարագային հայութիւնը պիտի կրէր ծանր աղէտներ: Այդ պատճառով եւ Հ. Յ. Գաշակցութիւնը — ազգային պաշտպանութեան գերագոյն մտահոգութեամբ — որոշեր էր միանալ ռուս բոլշեւիկներուն եւ Ռոստոմ ու Շահումեան, հակառակ դադափարային խորունկ տարաձայնութեանց, կը գործէին թեւ թեւի: Մինչ վրացական մենշեւիկ կառավարութիւնը, նոյնպէս տողորուած հակահայ ատելութեամբ, բոլշեւիզմի հրդեհը մարելու պատրուակով, ըստ ամենայնի կաջակցէր թաթար յետադէմ Մուսավաթականներուն եւ անգամ Թիֆլիսէն կը դրկէր անոնց օգնական ոյժեր: Տաճիկ սպաներ կը կազմակերպէին եւ կը մարդէին թաթարները:

Գերման Ձին. Հրամանատարութիւնը յղացեր

էր հսկայ ծրագիրը — դարձնել Բագուն խարխիս մը պատերազմական դործողութիւններու համար, ընդդէմ բրիտանական ոյժերու՝ Ասիոյ մէջ, ոտքի հանել իսլամ, թաթար զանգուածները Անգլոլիվիասի, Թուրքեստանի, Հիւսիսային Կասպեան երկիրներու մէջ — Աբրէյջան, Գաղստան, թաթարներ, սարթեր, չէրքէզներ, խրրիւրդներ եւ այլն, հնազանդեցնել Պարսկաստանը եւ քալել անոր վրայէն դէպի Աֆղանիստան ու Հնդկաստան, ... ամենուրեք ապրատամբեցնելով մահմետական ցեղերը ընդդէմ Անգլիայի :

Այդ վիթխարի ծրագիրը վիժեցաւ զլիսաւորապէս շնորհիւ հայերու, որոնք ամիսներ շարունակ պարտիզանական կռիւներ մղեցին թուրք-թաթարներու դէմ, Բագունէն մինչեւ Գեօքչա եւ Շամախի, մինչեւ Պարսից Ատրպատականը... Կոուեցան, աւա՛ղ, առանց փոխարինութեան...

Այդ ժամանակներն էր, որ բրիտանական Համայնքներու Պալատին մէջ, երբ Ռամզէյ Մակդոնարտ հարցում մը ուղղեց Վարչապետին, թէ ի՞նչ կ'ընէ Անգլիոյ կառավարութիւնը հայ պայքարող ժողովուրդին օգնութեան հասնելու համար, Բալֆուր բառացի պատասխանեց .

«Նորին Մեծութեան կառավարութիւնը կը հետեւի ամենախոր համակրանքով ու հիացումով հայոց քաջարի զիմադրութեանը՝ իրենց ազատութիւնն ու պատիւը պաշտպանելու համար : Եւ նա (կառավարութիւնը) իր ձեռքէն եկածը կ'ընէ առանց օգնութեան դալու համար» :

Եթէ հայ մարտիկները, թուրք-թաթարներու մշանջնաւոր զրոհէն նեղուելով, վար դնէին զէնքը եւ Բագուն անցնէր թշնամիի ձեռքը քանի մը ամիս

առաջ, 1918-ի Մայիս կամ Յունիս ամսուն, այդ պիտի լինէր ահագին վաստակ մը գերմանո-թուրք ոյժերուն համար, որոնք պիտի կարենային — նախ թաշխարհի հսկայական հարստութիւններն ալ օգտագործելով — գրոհ տալ դէպի Թուրքեստան, Պարսկաստան ու Աֆղանիստան, ստեղծելով անհաշիւ խոչընդոտներ բրիտանական զօրքերուն համար, որոնք կը գործէին Միջագետքի մէջ: Պատերազմը աւելի երկար պիտի շարունակուէր եւ Զինադադարը, ապահովարար, չպիտի կնքուէր 1918-ի Նոյեմբերին:

Բայց Բագուն ընկաւ միայն 1918-ի Սեպտեմբեր 17-ին, չնորհիւ գլխաւորապէս, գրեթէ բացառապէս հայերու դիմադրութեան:

Ահա թէ ինչպէս Համաշխարհային Պատերազմի աներեւակայելիօրէն բարդ ու հսկայ մեքանիզմին մէջ փոքրիկ անիւ մը — հայ ժողովուրդը — իր տուրուն, յամառ դիմադրութեամբ կարող էր անդրադառնալ դէպքերու ընթացքին վրայ եւ իր շօշափելի բաժինն ունենալ տիտանեան բախումներու նիւթած արդիւնքին մէջ...

Հասցա միւս կողմէն Բագուի հերոսամարտը, գրաւելով թրքական ոյժերը, մեծապէս աջակցեց Արարատեան հայութեանը, որ քիչ մը շունչ առաւ երկարատեւ մղձաւանջէն յետոյ եւ հնարաւորութիւն ստացաւ կերտելու իր պետական կառուցուածքը, իր ազատ, անկախ Հանրապետութիւնը:

Ահա թէ որքան նշանակալից էր հայութեան համար եւ նոյնիսկ մեծ դաշնակից ազգերու ճակատագրին համար՝ այն օրհասական պատերազմը, որ մղուեցաւ Բագուի շուրջը, որուն լծուած էր Հ. Յ.

Դաշնակցութիւնը եւ որու խոչոր դերակատարներէն մին եղաւ Սերաստացի Կարիճը :

Ռոստոմ իրաւացի էր, երբ կ'ըսէր Բագու եկած մեր երկու ռազմիկներուն .

«Թ՛նամին ամէն տեղ մէկ է : Եթէ մեր շուրջը խմբուած թ՛շնամի ոյժերը պարտութեան մատնենք, Հայաստանին սպառնացող ոյժերը պիտի տկարացընենք» :

Թուրքաց բանակը կուգար Բագուի դէմ Նուրի վաչայի առաջնորդութեամբ :

Դիմենք նորէն ու վերջին անգամ Սեպուհին, որ այդտեղ եւս, այդ վերջին ու եղերական ճակատամարտի ընթացքին, անբաժան ուղեկիցն եղաւ իր պաշտելի ընկերոջ եւ արցունքոտ ահանատեսը ա՜նոր հերոսական վախճանին^{*)} :

...«Դուրսը, հեռո՛ւն, հրացաններն ու քնդանօթները կ'որոտային եւ Բագուն օրհասական ժամեր կ'ապրէր :

«Եւ Շահումեան (որ գրկաբաց ընդունեք էր Մուրատն ու Սեպուհը) կ'ըսէ .

— «Կը լսե՞ք քնդանօթներու այդ որոտը . քըշմամին կ'աշխատի գրաւել Բագուն, որմէ յետոյ պիտի յարձակի այն փոքրիկ ժողովուրդի վրայ, որ քաշուած է Երեւանի շուրջը եւ շնչառեղծ կը տառապի : Բագուն պաշտպանել — կը նշանակէ Երեւանի Հանրապետութեանը սատարել... Գնացէ՛ք հանգըստանալու... Երկու օր յետոյ ամէն միջոց կը դը-

*) Էջեր իմ Յուշերէն . հատոր Բ .

նենք ձեր տրամադրութեան տակ եւ դուք կը կազմէք ձեր կարմիր բանակը :

Բագուն ապաւինած էր իր ոյժերուն : Մոսկուան Շահումեանի հեռագիրներուն կը պատասխանէր, թէ անկարող է օգնութեան գալ : Անգլիացիները կարող էին օգնական գործ դրկել Միջագետքի կողմերէն եւ արդէն իսկ կուգային, քայց հայազգի «կարմիր փոխարքան» (Շահումեանը) յամառօրէն կը հակառակէր անգլիացիներու գալուն : Մոսկուան, բնականաբար, չէր ուզեր այդ :

Արեւելիք — կ'ըսէ Սեպուհ — վերջին փորձ մը ընել եւ Մուրատի հետ միասին դիմում ըրիմք Շահումեանին . կացութիւնը անոր պարզելով, յանուն հայ ժողովուրդի խնդրեցիմք, որ հարցին չնայէ մակերեւոյթօրէն : Յիշեցուցիմք իրեն, որ թուրքերը եթէ գրաւեն Բագուն, քաղաքին ամբողջ հայութիւնը սրի կ'անցընեն եւ այնուհետեւ իրենց ոյժերը կ'ուղղեն Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ : Այդ պարագային յանցանքը պիտի ծանրանար իր վրայ :

Ստ. Շահումեան կը պատասխանէ .

— Գիտեմ այդ ամէնը, այսու հանդերձ բոլոր ոյժովս պիտի աշխատիմ, որ անգլիացիք ոտք չը դնեն այս երկիրը, նոյնիսկ եթէ գիտնամ, որ այդ պիտի արժէ հայերու արիւնը . . .

(Եւ այդ արիւնը հոսեցաւ առատօրէն, Բագուն անկումէն յետոյ, 20,000 հայերու ջարդի ընթացքին, Մ. Վ.) : Մուրատ եւ Սեպուհ կը շարունակեն խնդրել ու յորդորել, քայց կարմիր առաջնորդը անզրբողութիւն էր .

— Իմ որոշումս վերջնական է, կ'ըսէ Շահումեան . ինձի համար թուրքի մուտքը Բագու անլի նախընտրելի է, քան անգլիացիներունը . անոնք,

երբ մտնեն տեղ մը, դժուար դուրս կ'ելլեն . . .»

Կարմիր իշխանաւորի ցաւազար մտայնութիւնն էր, որ կը խօսէր այդ փայլուն հայ առաջնորդին մէջ, օրհասի վայրկեաններուն — առաջնորդ մը՝ որ մինչ այն գործեր էր լիակատար համերաշխութեամբ «Դաշնակցական» ղեկավարներուն հետ եւ նոյնիսկ անկեղծ հայ մարդու, հայրենասէրի անուն հաներ էր:

Բազուն, թողնուած իր փոքրաթիւ ոյժերուն, անխուսափելի կորստեան մատնուած էր: Կտրուած աշխարհէն, հեռու եւ զուրկ դաշնակից պետութիւններու օգնութենէն, առանց մեծաքանակ զէնքի ու ռազմամթերքի, տկարացած 7-8 ամսուայ արիւնալի կռիւներէն, — Յեղափոխութեան եւ հայկական ինքնապաշտպանութեան համեստ բանակը չէր կարող երկար դիմանալ շրջապատող թուրք զօրքերուն, որոնց շարքերը օր աւուր կը խտանային Միւրիայէն եկող թարմ վաշտերով: Կռիւ միաժամանակ ընդդէմ իսլամ լեռնականներուն, որոնք Դաղստանի բարձունքներէն օգնութեան կը փութային իրենց հաւատակիցներուն: Կռիւ, վերջապէս, թաթարներուն զէմ, որոնք կը սնուցանէին տաճիկ բանակը, կը զիւրացնէին անոր շարժումները, թակարդներ կը լարէին հայ-ռուսական ոյժերու զէմ, կը կտրէին հաղորդակցութեան ճամբաները, կ'աւրէին ջրատար խողովակները եւայլն եւայլն:

Ի վերջոյ, Միջագետքի անզլիական բարձր հրամանատարութիւնը 2-3 բատալիօն զօրք զրկեց պաշարուած Բազուի օգնութեան: Չնչին բան մըն էր: Եւ այդ օգնական ոյժերն ալ, մօտ երեք շաբաթուան դիմադրութենէ յետոյ, տեսնելով թշնամու ոյժերու թուական զերակշռութիւնը, լքեցին ռազմա-

ՀԱՄԱԶԱՄՊ

դաշտը եւ վերադարձան Կասպեան ծովով դէպի Պարսկաստան: Անդլիացիներու այդ խուճապային նահանջը սահմակեցուց Բագուի հայկական ոյժերը, որոնք իրենց ամբողջ յոյսը դրեր էին դրսի աջակցութեան վրայ: Վհատութիւնն ու լքումը տիրեցին հայ եւ ռուս շարքերուն մէջ: Տաճիկը պէտք է ներս խուժէր եւ քաղաքի օրերը հաշուած էին...

Դեռ պաշարումի օրերուն, ընկերները՝ Ռոստոմ, Մուրատ, Սեպուհ, Աբրահամ՝ երկար խորհելէ ետք, յարմար կը նկատեն զրահաւորներու օգնութեամբ ծովեզրեայ կէտի մը վրայ զօրք հանել ցամաք եւ անցնելով թշնամու կռնակը, երկու կրակի մէջ առնել զայն: Շահումեանն ալ իր հաւանութիւնը կուտայ այդ ծրագրին: Հարկ էր նաեւ խորհրդակցիլ ճակատի քանի մը զինուորականներու եւ Համազասպի*) հետ, որ իր վաշտերով կը կուռէր Բալաջարի կայարանի կողմը:

«Հետեւեալ օրը — կը պատմէ Սեպուհ իր Յուշերուն մէջ — երբ արթնցանք, Մուրատ ըսաւ.

— Այս գիշեր սարսափելի երազ մը տեսայ. չեմ դիտեր թէ ի՞նչ պէտք է լինի: Երեքս պառկած էինք բլուրի մը վրայ եւ մեզի համար կը նուազէինք: Յանկարծ նուազարանս կոտրեցաւ, ես վար ինկայ նստած տեղէս, ուղեցի կանգնիլ, բայց չկրցայ: Տեսայ նաեւ, որ վրաս գլուխս ամբողջ սուրճով ներկրւած էր, մինչեւ իսկ ձեռքերուս ու ոտքերուս եղունգները: Եւ ամենէն զարմանալին այն եղաւ, որ

*) Համբաւաւոր վանեցի ռազմիկը, որ 1921-ի Փետրուարին բարբարոսարար սպաննուեցաւ Երեւանի բանտին մէջ, հայ բոլշեւիկներու ձեռքով:

մի անձանօթ ձեռք եկաւ նոյն սուրճով ներկեց երկու յօնքերուս մէջտեղը: Ուղեցի ելլել եւ այդ մարդը բռնել, սակայն իմ պառկած տեղը մի այնպիսի ճախճախուտ դարձաւ, որ անմիջապէս արթնցայ»...

Նախաճաշէն յետոյ, Ստեփանի, Սիմոնի եւ էրմէնիքենացի Գրիգորի հետ նստանք ինքնաշարժ եւ շարժեցանք դէպի ճակատ: Գործադրելիք ծրագրին շուրջ ամէնքս կատարելապէս համաձայն էինք: Ղեկավարութեան հարց չբարձրացուցինք: Մուրաւ ըսաւ.

— Կ'երևի այսօր մի բան պիտի պատահի, քանի որ մենք լուռ ու մունջ նստած ենք ինքնաշարժին մէջ»:

Մահուան տխուր նախազգացումն էր՝ այդ օրհասի ժամերուն...

Երբ հասանք վրանը — կը շարունակէ Սեպուհ — վաշտապետ Սերգօն ընդունեց մեզ եւ հեռախօսով կանչեց հրամանատար Համազասպը, որ շուտով եկաւ ճակատէն, իր դեղեցիկ ձիուն վրայ նստած:

Համազասպն եւս յոռեաւս էր մեր տրամադրելի ոյժերու նկատմամբ: Կը կասկածիմ — կ'ըսէր հինաւուրց, արի խմբապետը — թէ այս գունդերով կրնանք պաշտպանել Բազուն ... Մեր դէմ կանգնած է նշանաւոր Նուրի փաշան եւ մեր խուզարկուները ամէն օր տեղեկութիւն կը բերեն, որ նա նոր ոյժեր կը ստանայ...»

Այս խօսակցութիւններու միջոցին ձիաւոր մը սրարշաւ կուգայ Բիրի Հէյրաթի կողմերէն եւ կը յայտնէ, որ մեր բանակի ձախ թեւը ջարդուելով թշնամու ուժեղ զրոհներէն, կը նահանջէ դէպի քաղաք, եւ որ տաճիկները շուտով պիտի մտնեն Բազու ու պիտի կտրեն մեր իններու ճամբան:

Գ Ր Օ

Այս լուրը առնելուն պէս Համազասպ կը փութայ դէպի ճակատ, հրամայելով, որ պահեստի մի գումարտակ իսկոյն մեկնի Էրմէնիքենա :

Մուրատ, Սեպուհ խումբ մը հայ զինուորներու գլուխ անցած, նոյնպէս կ'ուղղուին դէպի Էրմէնիքենտի ճակատը : Անոնց երեւումը ռազմարեմին վը-վրայ՝ յոյս ու խրախոյս կը ներշնչէ կուռօղներուն եւ անգամ դասալիքներուն :

Սերաստացի ոսղմիկը նորէն իր սիրած տարերփին մէջ է. կը խոյանայ թշնամիին դէմ եւ անդադար կը քաջալերէ ու կ'ողեւորէ հայ զինուորները:

Իր վերջին կոխն էր. կը մօտենար աղէտաւոր վայրկեանը...

Թշնամու զնդացիները սկսան դործել մերիններուն դէմ, բայց առանց հետեւանքի: Մեր զինուորները, Մուրատի կոչերէն թեւաւորուած, միշտ կը յառաջանային, մինչ թշնամին յետ կը նահանջէր: Երկու-երեք ժամուան կոխներէն յետոյ, թուրքերը քշուեցան երկաթուղիի դժին միւս կողմը:

Կոխը առանձնապէս կատաղի էր մեր ոյժերու ձախ թեւին վրայ, Բիրի-Հէյրաթի կողմերը: Տաճիկները իրենց թնդանօթներով ու զնդացիներով կարծես անկիւնաւոր դիրք բռնած էին եւ մեր ձախ թեւէն 5-600 քայլ հեռաւորութեամբ գրաւած էին բլրակ մը, իրենց թեւը երկնցնելով դէպի Բիրի-Հէյրաթ:

— Մե՛նք ալ պէտք է անկիւնաւոր թեւ կազմենք ու այնպէս կոուինք. բայց նախ պէտք է որ բռնենք զիմացի բլուրը — ըսաւ Մուրատ:

Սեպուհ կը զգայ վտանգը եւ կը յորդորէ սպասել, մինչեւ Համազասպէն օգնական ոյժեր ստանալը:

Մուրատ կը պնդէ իր առաջարկին վրայ.

— Եթէ քիչ մը ուշանանք, թշնամին կարող է գրաւել այդ բլուրը եւ այն տան մենք այլ եւս պիտի չկրնանք մնալ մեր դիրքերուն մէջ:

Մուրատ կը պահի բլրին եզերքը: Քովը՝ Սեպուհն ու Ստեփանը:

Թուրքերը այժմ կեդրոնացուցին իրենց կրակը այդ բլրին վրայ եւ կը ձգտէին գրաւել զայն ու մեր

Մ Ո Ւ Ր Ա Տ

զինուորներու ետեւն անցնիլ: Յուսահատ կռիւ մըն
էր երկուստեք: Գնդացիներու օգնութեամբ, տա-
ճիկները կը յառաջանային, միեւնոյն ատեն թնդա-
նօթի կրակը խտացնելով մերիններուն վրայ:

Նոր հայ զինուորներ եկան զօրացնելու մեր

դիրքերը: Սահայն, որքան ալ խիզախ ու բուռն էր մեր ուզմիկներու գիմադրութիւնը, անոնք չէին կարող լռեցնել տաճկական զնդացիրները, որոնք կը գործէին անդուլ, անդադրում:

— Տղա՛ք, գուաց վերջին անգամ մեր Հայդուկը — միահամուռ կրակ բանանք զնդացիր արձակողներուն վրայ, գուցէ կարենանք լռեցնել այդ անիծեալ գինուորները...

Եւ այդ միջոցին աղէկաուր ճիչ մը անցաւ մեր շարքերէն... Մուրատ կ'ընկնէր շնչասպառ՝ մահառիթ զնդակի մը հարուածէն եւ բլուրի զառիվայրէն թաւալվոյր կ'երթար դէպի թշնամին: Հայ գինուոր մը յառաջ նետուեցաւ՝ Ռազմիկի մարմինը բռնելու, բայց ինքն ալ զոհ զնաց ուրիշ զնդակի մը: Այլ եւս անկարելի էր մօտենալ: Երկու օր յետոյ միայն կարողացան ձեռք ձգել թանկագին դիակը եւ ախուր հանդիսաւորութեամբ հողին յանձնեցին Մուրատը, երկու ուրիշ նահատակներու հետ:

Վերջացաւ:

* * *

Կովտուն — Բազու... Տարօրինակ խաղը բախտի...

Ճողոպրած անհաշիւ ու արիւնալի արկածներէն, առանց երբեք զնդակ մը ընդունելու իր կարիճի մարմնոյն վրայ, ազատ ելած Սասունէն, Սամսունէն, Երզնկայէն, քրդական հրոսակներէն, Պոլսոյ, Սերաստիոյ թրքական ծուղակներէն, Զանգեզուրի, Ղափանի թաթարական հեղեղէն եւ Պոնտոսի դաւադիր ալիքներէն, — այդտեղ է, հայրենիքէն հազարաւոր մղոններ հեռու, Սպիւրոնեան թերակղզիի աւազուտ անապատին մէջ, խորթ, օտար երկրնքի տակ — այդտե՛ղ է, որ պիտի պառկէր Քաջի

յողնատանջ մարմինը . այդտեղ՝ թաթար մայրաքաղաքի արուարձանի մէջ՝ նա պիտի ընտրէր իր վերջին, յաւիտենական բնակավայրը . . .

Սուգ էր «Իաշնակցական» շարքերու մէջ, սուգով համակուեցան բոլոր հայ սրտերը : Մահու ճիւղաններուն մէջ դալարող նաւթաշխարհի հայ ժողովուրդը գիտէր, լսեր էր, որ Ռոստոմի, Շահումեանի, Ջապարիձէի եւ ուրիշ ղեկավարներու, կրօնուղներու հետ՝ կար մէկը հին, սրբազան, հերոսական Ուխտէն, մէկը Սասնոյ համբաւաւոր արծուախումբէն — ընտիր, անվեհեր, չքնաղ զինուոր մը, Հայ Մարտական Կազմակերպութեան ամենաընտիր նժոյզներէն — որ հսկայական տարածութիւններ կարելով, եկեր էր կուրծք տալու թուրանական հօրգաներուն, եկեր էր կուռելու նոյն հարազատ ժողովուրդի իրաւունքներուն համար, — աւա՛ղ, նաեւ պաշտպանելու ոռուսական նահանգ մը, ոռուս բանակէն լքուած եւ տաճիկէն օտնակոխ :

Եւ մէկէն ի մէկ, փոթորկաբեր սրտի պէս, հնչեց անոր մահուան գոյժը, — ճիշդ այն պահուն, երբ սրարչաւ կը հասնէր հայոց ջարդի ուրազանը . . .

Կասպեան ալիքները, լերկ ափերուն զարնուելով, շտաշաճայն երգեցին Հերոսի մահը — եւ բերնէ-բերան, շարքէ-շարք, թաղէ-թաղ, կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ աղէտաւոր բոթը — «Մուրատը զարկեցի՛ն», «Մուրատը սպաննուեցա՛ւ» . . .

Իր վերջին ճակատամարտն էր : Ընկաւ Սերաստացի Ռազմիկը պարտաճանաչ զինուորի հպարտ գիրքին մէջ, երբ վրէժխնդիր հրացանը կուրծքին սեղմած, գնդակներու տարափը կը տեղար թշնա-

մուն Վրայ: Ընկաւ Մուրասը երկարատեւ, ահաւոր Գողգոթայ մը ապրելէ յետոյ, զեռ վրէժի մըմուն- ջը չուրթերուն, զեռ շտեսած հայրենիքի ազատութիւնը — Հայկական Անկախութեան Արեւը — որու գողգոթուն ճառագայթները կը շողշողային Մասիսի զազաթներուն...

Զգա՞ց արդեօք իր կարճատեւ հոգեվարքի վայրկեաններուն ճակատագրի դաժան հեղնութիւնը: Յիշե՞ց արդեօք իր կտրած, երկայնաձիգ ճամբան, փոթորկի եւ արիւնի խօլական դրուագները, — այն օրը՝ երբ ապստամբ ու պարտուած ժողովրդին հետ թափօր կ'ընէր Տալուրիկէն դէպի Անտքի բարձունքները. այն հեռաւոր, պտտանեկան օրերը՝ երբ Ստամպուլի մութ խորշերում կը կատարէր իր առաջին, վտանգալի, տերրօրական թոխչքները. այն օրը՝ երբ թուրք ու քիւրդ վոհմակներէն հետապնդուած, նոյն հարազատ ժողովրդին հետ, զերմարդկային վշտի ու տառապանքի մէջ, կը նահանջէր Նրզնկայէն դէպի Կարս. այն մութ, արհաւիրակի գիշերը, երբ Սեւ ծովի ալիքներում, բուռ մը ընկերներով կը մղէր անհաւասար ճակատամարտը նոյն յաւիտենական ոսոխի դէմ, ապա կը փաթթէր սիրած Նյօի արիւնաշաղաղ դիակը իր լեզենդական առաջատանաւին մէջ. այն սրտաճաք օրերը՝ երբ փախստական ու թափառական Սերասաիոյ լեռներուն մէջ, ցուրտին ու բուքին, զարհուրելի հիւանդութենէն անդամալոյժ, ճիւղ վրայ կամ ընկերներու շալակին կը տարուէր դարանէ-դարան, քարանձաւէ-քարանձաւ՝ հետապնդող հրոսակներէն թագնուելու համար. եւ այն նդովքի ու ցասումի օրը՝ երբ անտառի մէջ դարանամուտ, հեռադիտակը աչքերուն, ատամները կըճաւելով, կը դիտէր հա-

րագատներու աննախընթաց Գողգոթան, հայ տարագիր ժողովուրդի կարաւանը, անոր մէջ իր կիներն ու զաւակները, որ կը տանէին դէպի աքսոր ու ըսպանդանոց . . .

Հանգի՛ստ պաշտելի աճիւններուդ, հէզ, ցաւատանջ ընկեր: Կ'ուղէի վայրկեան մը թեւեր առնել սլանալ դէպի կովկասեան հորիզոնները, համբուրել եւ երախտագիտութեան կարմիր վարդերով զարդարել Նաւթաշխարհի գորշ երկնքին տակ փոռած մենաւոր դամբարանդ . . . Ձեմ կարող, տարաբախտարար, եւ գուցէ ցմահ դատապարտուած եմ հեռու մնալու քո շիրմէն եւ քեզմէ ոչ հեռու պտկած Գումանի, Աւօի, Քեռիի, Ռոստոմի, Չաւարեանի որբացած շիրիմներէն . . .

Հեռուէն հեռու կ'ողջունեմ քեզ եւ քո պայծառ անջնջելի յիշատակը, որու հանդէպ վայրկեան մը կը մոռնամ հայ կեանքի առօրեայ, արտասուելի պղտիկութիւններն ու թշուառութիւնները:

Քո ձայնը եւ քեզի նման բոլոր անձնուրաց հայգուկներու ձայնը պիտի շարունակէ գերեզմանէ՛ն Եւ ոգեւորել հայ սերունդները, պիտի յորդորէ՛ քալել անդուլ ու անվհատ, միշտ յառա՛ջ, դժուարին ճամբաներով, պայքարիլ ու տքնիլ, մինչեւ որ մեր վատարախտ ժողովուրդը, ազատագրուած բոլոր խեղդող մղձաւանջներէն, իր արժանավայել դիրքը նուաճէ Արեգակի տակ, իր աննման հերոսներուն վայել դիրքը —

Հայրենիք, ազատութիւն, պատիւ:

ՄՈՒՐԱՏԻ ՆԱՄԱԿԸ ԻՐ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ

15|28 II, 1916

ԹԻՓԻԼՍ

Սիրելի հայրենակիցներ,

Սրտի անհուն զոհունակութեամբ ստացայ այն հեռագիրը, որ ուղարկած էիք պրն. Միքայէլ Վարանդեանի հասցէով, ինչպէս նաև 775.00 (եօթը հարիւր եօթանասուն եւ հիւզ) բուրլին՝ իբրև նուէր ձեր կողմէն:

Հարկ չկայ ըսել թէ ինձ համար հեռագրի բովանդակութիւնը աւելի արժէքաւոր, քաջալերական եւ մխիթարական էր, իբրև սրտերու մաքուր եւ անկեղծ արտայայտութիւն, քան թէ դրամը, որուն համար իմ սրտագին շնորհակալութիւնս: Դրամն ալ ստացած եմ պրն. Վարանդեանէն, որուն համար տուած եմ ստացական:

Ապահով եղիք որ դրամի կարիք չունէի, քանի որ դրկած էիք ուրախութեամբ ընդունեցի եւ պիտի գործածեմ հանրային նպատակներու:

Իմ թելադրութիւնս պիտի ըլլայ ձկնի, որ ըմբռնէք ժամանակի հրամայողականութիւնը եւ լըրջութիւնը, եւ առանց կուսակցական կամ այլ խորութիւններու կամ նկատումներու, լուռ ու մունջ մեղուաջանօրէն կազմէք հայրենակցական միութիւն եւ կազմակերպութիւն: Գոյացուցէք դումարներ, որպէսզի, երբ մօտաւոր ապագային խաղաղութիւն եւ հաշտութիւն տեղի ունենայ մեր ցանկացած եղանակաւ, անմիջապէս խումբ առ խումբ դիմէք

հայրենիք, որոնելու ձեր կորուստները, եւ փրկելու զանոնք թուրքերու ճանկերէն, կամ աքսորավայրերէն: Ձեզմէ կախուած պիտի ըլլայ մեր հայրենիքի վերաշինութեան գործը:

Հայրենակիցներ, անշուշտ իմացած էք թերթերէն ազէտի մեծութեան մասին. ցաւալի է ըսել թէ՛ իրականութիւնը աւելի դժնդակ է, քան մամուլին տեղեկացուցածը: Անցեալ տարի Յունուարին մենք կուսեցինք թէ կառավարութիւնը մեզի նկատմամբ յետին մտքեր ունի, ինչպէս օրինակ ուտելիքներու թունաւորում եւ փախստական զինուորի պատրուակի տակ՝ խմբովին զնդակահարում եւն.:

Իրրեւ կանխազգուշութիւն՝ աշխատեցանք համաժողովրդային համագործակցութիւն յառաջ բերել, հակազդելու համար կառավարութեան յետին միտումները. սակայն անկարելի եղաւ, ժողովուրդի ծանօթ մտայնութեան պատճառաւ:

Ամենէն առաջ Սերաստիա սկսաւ հալածանքները. արդէն ես թիֆոյի բռնուած, փախստական վիճակի մէջ էի. երբ լաւացայ ամբողջ ժողովուրդը զինաթափուած էր:

Առաջին անգամ ձերբակալուած եւ հալածուած էին մեր Դաշնակցական եւ Հնչակեան ընկերները: Դժբախտաբար ժողովուրդը, թիւրիմացութեամբ մը, ենթադրեց թէ ինք բաժին պիտի չունենայ այդ դժբախտութեան մէջ, ու մնաց անտարբեր, մինչեւ որ վտանգը հասաւ իրեն, սակայն այլեւս շատ ուշ էր:

Սկսած էին արդէն մասսայական ձերբակալութիւններ, աքսորանք, տեղահանութիւն եւ կոտորած: Թէ որքան մնացած են մեր բեկորներէն, ինձի

ՄՈՒՐԱՏ-ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ԶՐՈՅՑ ՄԸ

4. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ, 1911 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ*)

1911 թ. Օգոստոս 17-ն էր, չորեքշաբթի օր :
Զորս ընկերներով, բոլորս ալ Սերաստացիներ, Պոլսոյ «Ազատամարտ»ի խմբազրատան վերնայարկը ելանք : Այդ օրերուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողով տեղի կ'ունենար եւ ՄՈՒՐԱՏն ալ Սերաստիայէն պատգամաւոր եկած էր : Ընկերներս էին, ԱՐԱՄ ԵՐԱՆՈՍԵԱՆ, ուսուցիչ Պոլսոյ Հայրիկեան վարժարանին մէջ, որ նախապէս Սերաստիոյ Կեդր. կոմիտէի անդամ եղած էր, ԱՐՄԵՆԱԿ ԱՃԷՄԵԱՆ, Պոլսոյ Իրաւարանականի ուսանող եւ ուսուցիչ ԳՐԻԳՈՐ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ :

ՄՈՒՐԱՏ մեզ ներկայացուց Գարեգին Խաթաղի, Աւետիք Իսահակեանի, Ղեւոնդ Մելոյեանի եւ այլ ծանօթ Դաշնակցական անձերու : ՄՈՒՐԱՏ-ի հետ ժամազրուութիւն ըրինք՝ ուրբաթ երեկոյին կրկին տեսնուելու : Որոշեալ ժամուն զիրար գտանք : Գիշեր էր : Մուրաս տարաւ մեզ տան մը մօտ, Բե-

*) Ամերիկայի մեր Սերաստացի ընկերներու խնդրանքով՝ «Մուրատի Գրքին» մէջ գետեղեցիներ և այս ցրիւ ոտքերը — պահուած իրենց քով 1911 թուականէն — որոնք քանկագին ստուերներ կ'ոգեկոչեն Հայոց պանթէօնէն եւ մեխամաղձոս յուշեր կը գարթեցնեն հին, լաւ օրերէն . . .

Մ. Վ.

րայի մէջ, չէնքին երկրորդ յարկի պատուհաններէն ազօտ լոյս մը կը պլպլար վարագոյրներու ետեւէն: Մուրատ փողոցի անկիւնէն «Մեր Հայրենիք»-ի եղանակը սուլեց եւ պատուհանը բացուեցաւ. «Մուրատն է դալիս», «Ներս մաէք» ըսին: Երիտասարդ ու բարեձեւ կին մը դուռը բացաւ եւ բարձրացանք երկրորդ յարկը:

Երկու մահճակալներ կային սենեակին մէջ, մէկուն եզերքը նստած էր Աւետիս Ահարոնեան եւ ձեռքին մէջ ունէր կարմիր կողքով դիրք մը, ինրիկօ Թէրրի-ի «Իրական Գիտութիւնները եւ Մոցիալիզմ»-ը: Իսկ Ահարոնեանի դիմաց՝ նստած էր Վարանդեան:

Մուրատ, շորս հոգիներս ներկայացուց Ահարոնեանին, ապա Վարանդեանին, ըսելով. «Ասոնք իմ եղբայրներս են»: Ահարոնեան ժպտով մը ըսաւ. — «Մուրատ կ'երթայ Պաթում, կ'երթայ Թիֆլիս, մագնիսի նման կը քաշէ եւ ետեւէն կը բերէ բազմաթիւ անձեր եւ կ'ըսէ. «ասոնք իմ եղբայրներս, բոյրերս են»: «Կ'երթայ Երեւան, Պաքու եւ ամէն տեղ նոյնը»:

Հաճելի զրոյցը շարունակուեցաւ: Խօսքը դարձաւ Օսմանեան Փարլամենթի հայ երեսփոխաններէն Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեանի վրայ, որ դիտուն Սերաստացի մըն էր: Ահարոնեան ըսաւ որ, երբ ինքը Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի անօրէնն էր, Տաղաւարեան այցելած էր դպրոցը, աչքէ անցուցած Մատենադարանը, Թանգարանը եւ այլն եւ իր կարծիքով Տաղաւարեան դիտնական անձ մըն էր, մարդ մը, որ իր յարմար դատած եղանակով կ'ուզէր օգտակար ըլլալ իր ազգին:

Մուրատ մէջ բերաւ թէ՛ «Տաղաւարեան կրնայ գիտուն անձ մը բլլալ, բայց որպէս Հայ Երեսփոխան մը Օսմ. Փարլամենթին, պէտք չէր որ արինարբու Համիտին ճաշը ուտէր»:

Վարանդեան ըսաւ. — «Մուրատ առանց ժաստի չի խօսիր. ճաշը կը բաւէ», — եւ Մուրատի կողմը բռնեց:

Խօսքը դարձաւ Ուժի (Մուր) եւ Գրակաճուրեանի (գրիչ) մասին. —

Ահարոնեան ջատագովեց Ուժի գերակշռութիւնը եւ աւելցուց. — «Մուրատ, երբ դուն լեռներու մէջ կը կուռէիր, իմ գիրքերս չէիր կարդացած, ուրեմն գիրքերը չեն, որ քեզ կազմեցին, այլ բնազդարար զգացիր: Նախապատուութիւնը Ուժին է, իսկ Գրակաճուրեանը երկրորդական»:

«Բայց առանց Ձեր գրքերուն, կոռուողներու եռանդը յարդի մը բոցավառումին պիտի նմանէր: Այդ արթնցնող գրակաճուրեանը, որ Հայ Հայդուկին տուաւ եռանդ եւ կորով, կոխը շարունակելու բնազդ մ' բռնութեան: Ախ, Ահարոնեան ջան, իմ գլուխ Ձեր ստեղծուն զուրպան, եթէ հազար կեանք ունենայի իսկ, պիտի նուիրէի միայն Ձեր գլուխը ողջ պահելու համար»:

Երկու ժամէն աւելի տեւեց այդ տերակցութիւնը եւ մեկնեցանք խորասպէս ազգուած այն դուր-դուրանքէն, որ, գրչի մարդը եւ սուրի մարդը փոխադարձ յարգանք կը պատուէին եւ կը բարձրացընէին զիրար:

Այդ օրերուն էր, որ Սեպտեմբեր 3, 1911, կիրակի, Սկիւտարի Ամաննային Թատրոնին մէջ, խօ-

սեցաւ առաջին անգամ Գարեգին Սաժակ եւ սկսաւ իր բանաստեղծութիւնը այս խօսքերով .

«Յրանսայի Լուդովիկոս 14-րդը իր ազգական Սպանիոյ երիտասարդ թագաւորին ըսաւ .—

«Այլեւս Պիրէնեան լեռներ չկան Յրանսիոյ եւ Սպանիոյ միջեւ . ես ալ պիտի ըսեմ, որ այլեւս Կովկասեան լեռներ չկան Ռուսահայր եւ Թրքահայր անջատող» :

Յաջորդ կիրակին, Սեպտեմբեր 7|20, 1911-ին Ա. Ահարոնեան դասախօսեց Սկիւտարի Ամառնային թատրոնին մէջ : Ասեղ ձգելիք ասեղ չկար :

Գարձեալ նոյն օրերուն էր, Սեպտեմբեր 11|24, Սկիւտարի «Յառաջդիմական Ակումբին» մէջ, բանաստեղծ Միքայէլ Վարանդեան, նիւթ ունենալով, «Հայ մտաւորակախօսութիւնը, իր գործը անցեալին եւ ապագային մէջ» : Սղաղբեցինք :

Նոյն շաբաթներուն մէջ էր, Նոյեմբեր 20-ին, կիրակի օր մը, «Ազատամարտ»ի Ակումբին մէջ, Ս. Զաւարեան, Ընդհ. Ժողովի որոշումները հաղորդեց եւ ցուցամատը շարժելով, թելադրեց որ «Ամէն Դաշնակցական անհատ, միշտ ներշնչողի, անաչառ քննադատողի դերին մէջ գտնուի, զինք չըջապատող ընկերային խաւերու մէջ» :

Երանի՛ այդ օրերուն եւ հազար երանի Ազգին համար աշխատող ու զոհողներուն :

ԵԸԼՏԸԶ ՏԱՂ
▲ 8540 ուրժ

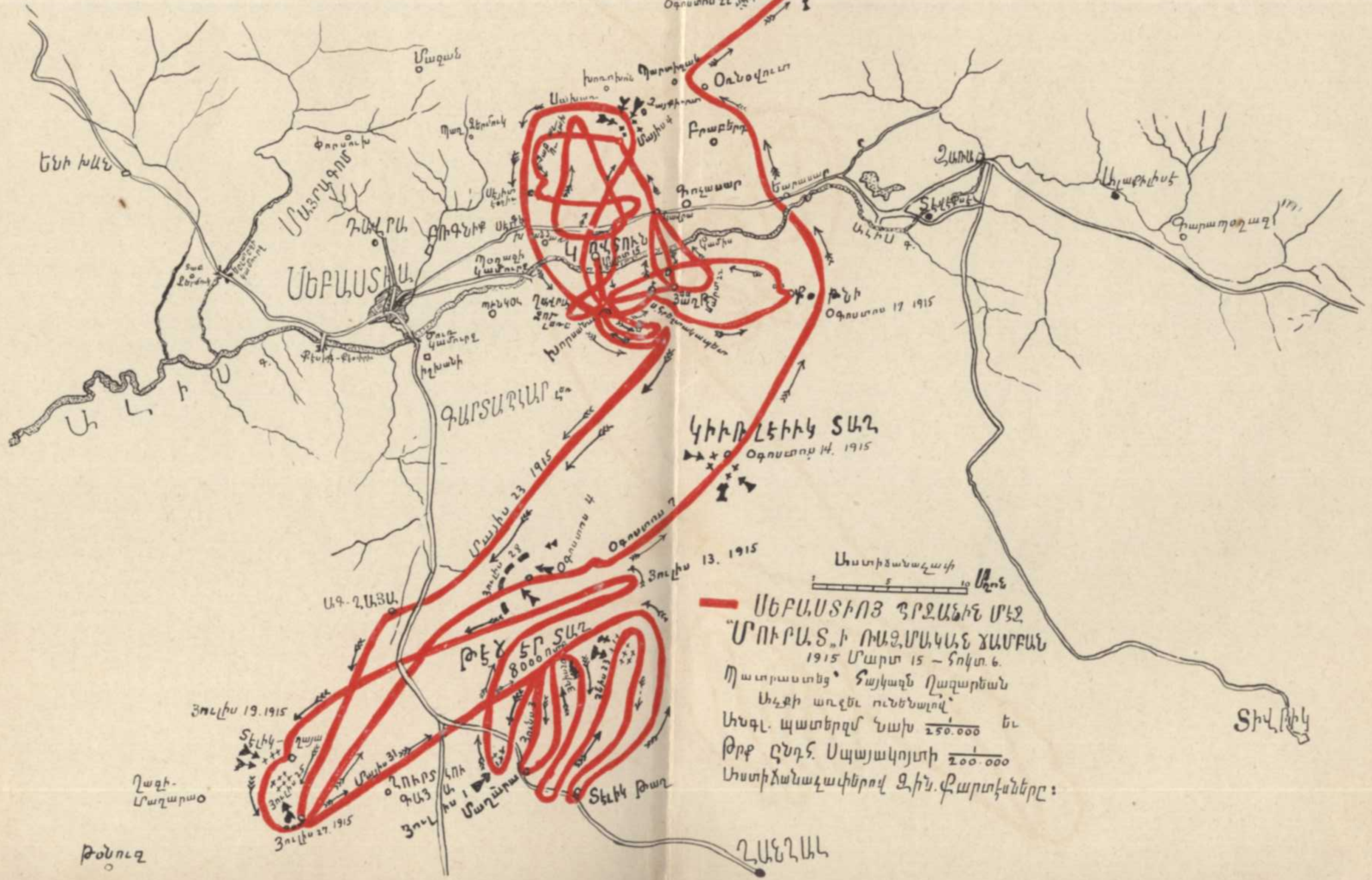
ՏՈՒՄԱԵԼԸ ՏԱՂ
10.000 ուրժ

ԴԻԿԻ ԱՆՆՍՈՒՆ
հոկտ. 6. 1915

ԳԱՐԱԶԱՄ ՏԱՂ
ՍԵՎՊ. 6

ՖԵՉԵՆՈՒՐՏ

ՔԵՐՍԵՆՏ

ՍԵՐԱՍՏԱՆԻ ՅՐԶԱՆԻՆ ՄԵՋ
ՄՈՒՐԱՏԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԾԱՄԲԱՆ
1915 Մարտ 15 - հոկտ. 6.
Պատրաստեց՝ հայկազն Ուղարեան
Աչքի առջեւ ունենալով՝
Ասպ. պատերզմ նախ $\frac{1}{250.000}$ եւ
Թրք ընդհ. Սպայակոյտի $\frac{1}{200.000}$
Աստիճանաչափերով Զին. Բարութեաները:

Աստիճանաչափ
10 Արշ.

ԹՅՈՒՆԶ

ՉԱԵՂԱԼ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հերոսներու Գիրքը	7 — 15
Մանկութիւն եւ Պատանեկութիւն	16 — 27
Ահաբեկիչը	28 — 44
Մուրատ՝ Կովկասում	45 — 52
Սասուն	53 — 74
Մուրատ եւ Անդրանիկ	75 — 101
Հայ-Թաթարական Բախումներու Մէջ	102 — 129
«Հիւրիէք»ի Օրերուն	130 — 199
Մեծ Պատերազմի Սկիզբներուն	200 — 214
Զուլումը եւ Մուրատի Ողիսականը	215 — 242
Թիֆլիզէն Երզնկա	243 — 257
Ռուսական Յեղափոխութենէն Յետոյ	258 — 290
Նահանջ	291 — 324
Վերջին Ճակատամարտ եւ Մահ	325 — 341
Մուրատի Նամակը Իր Հայրենակից- ներուն	342 — 344
Մուրատ-Ահարոնեան Զրոյց մը	345 — 348

ԳԻՆ՝ ԹՂԹԱԿԱԶՄ \$1.50

ԼԱԹԱԿԱԶՄ \$2.00